

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'DEKİ İZ (إِز) EDATININ
GRAMERCİLER VE TEFSİRCİLER AÇISINDAN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÖZLİ

HAZIRLAYAN
Celaleddin GÜL

ELAZIĞ-2014

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'DEKİ İZ (ﺉ) EDATININ GRAMERCİLER VE
TEFSİRCİLER AÇISINDAN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÖZLİ

HAZIRLAYAN
Celalettin GÜL

Jürimiz,tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans
oyile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulununtarih vesayılı
kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Kur'an'ı Kerîmdeki İz (إِذْ) Edatının Gramerciler ve Tefsirciler açısından Tahlili

Celaleddin GÜL

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı

Arap Dili Belagatı Bilim Dalı

Elazığ – 2014, Sayfa: XI + 104

Arapçada isim, fiil ve harf olmak üzere üç kelime çeşidi vardır. İsim ve fiil kendi başına tam manaya delalet eder. Fiilin isimden ayrılan tarafı zaman ifade etmesidir. Harf tam mana ifade etmez ama diğer kelime çeşitleri yani isim ve fiil ile anlam bütünlüğü oluşturur. Harfler Hurûfu'l Meâni yani mana harfleri grubuna dâhildir.

Arapçada edat kelimesi de harf ile aynı mana ve görevde kullanılmıştır. Kur'an'da varid olan اِذْ edatının incelenmesi asla fâydasız ve gereksiz bir çalışma değildir. Bu çalışmada اِذْ edatının Kur'an'daki on beş çeşit manasını araştırdık. Kur'an'da geçen اِذْ edatının nahiv âlimleri ve müfessirler tarafından bu on beş çeşit manadan hangisine delalet ettiği yönünü inceledik. Ayrıca i'rab bakımından tahlilini yaparak ayetler bağlamındaki tahlillerini çalıştık. Araştırmamıza konu olan اِذْ edatı hakkında yoğun bir çalışma sergilenmiştir. Fâkat çeşitli kaynaklarda konu ile ilgili bilgiler olmasına rağmen اِذْ edatına hangi bağlamda anlam verileceği, meal ve tefsirlere tam olarak yansıtılabilmiş değildir. Dolayısıyla bu konu hem nahivciler hem de müfessirler açısından çok önem arz etmiştir. Kur'an'ı Kerîmde اِذْ edatının kullanım şekilleri ve nahivcilerin kitaplarında zikrettikleri çeşit ve manaları konumuzun temelini oluşturur. Müfessirlerin tefsir kitaplarında edata verdikleri manaların tahlili de konumuzun önemli bir yanını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Kelime, Edat, Fiil, İsim.

ABSTRACT**Master Thesis**

In the Quran (ﺍﻟﻘﺮﺁﻥ) Track prepositions in terms of the grammarians and exegetes Essay

Celaleddin Gül

Firat University

Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

The eloquence of Arabic Language Department

Elazığ - 2014, Pages: XI + 104

As is known in Arabic nouns, verbs and letters are three types of words. Noun and verb would indicate the full extent of its own. When the name of the actual expression is separated from the side. Letter does not refer to full meaning, but other kinds of words that creates cohesion with nouns and verbs. Letters Hurûfu'l Meâni meaning letters that are included in the group.

In Arabic, the word prepositions are used with case and dismissed the same meaning. In the Qur'an, which come Track Investigation of prepositions is never useless and unnecessary work. In this study, Track preposition meaning of the Qur'an on the five varieties were investigated. Track the preposition in the Qur'an by the syntax scholars and exegetes. Which of these fifteen varieties sense signify the direction in which we examined. Also in terms of clean by assay labs have worked in the context of the verse. Which is the subject of our research work has been exhibited an intense track about prepositions. But despite the fact that the relevant information in various sources trace preposition meaning to be given to the context in which, to paraphrase significance and has not been fully reflected. Thus, both these issues in terms of syntax both exegetes were of great importance. Track the use of prepositions in the Quran and the way they are mentioned in the books syntax types and meanings are the basis of our subject. Exegesis of the commentators in the books that contain the phrase preposition meaning given to understanding the full extent of creates an important aspect of the subject.

Keywords: words, prepositions, verb, name.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
I. GENEL BİLGİLER.....	1
I.1. Tezin Konusu	1
I.2. Tezin Amacı.....	1
I.3. Tezin Yöntemi	2
II. ARAP DİLİNDE HARF VE EDATLAR.....	2
II.1. Harf ve Çeşitleri.....	2
II. 2. Mana Harfleri (Hurûfu'l-Meâni).....	3
II. 3. Arap Dilinde Edatlar	5
II.4. (İz) ۞ Edatı	5

BİRİNCİ BÖLÜM

1.۞ EDATI'NIN MANALARI.....	7
1.1. Geçmiş Zaman Zarfı Manası.....	7
1.2. Gelecek Zaman Zarfı Manası (۞)	8
1.3. Muzâfun İleyh İsmi Zaman Manası	10
1.4. Mefûlü Bih Manası	10
1.5. Mübteda Manası	10
1.6. Haber Manası	11
1.7. Bedel Manası.....	11
1.8. Mufâcee Manası	12
1.9. Şart Manası	13
1.10. Zâid Manası.....	14
1.11. Sıfât Manası	14
1.12. Hâl Manası	14
1.13. Ta'lîl (İllet-Sebep) Manası.....	15
1.14. Tahkîk Manası.....	16

1.15. Masdar Manası	16
---------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

2.İ EDATİ'NİN HÜKÜMLERİ.....	17
-------------------------------------	-----------

2.1.İ'in Kendisinden Sonrasına İzafeti	17
2.1.1. Fiil cümlesine izafeti	17
2.1.2. İsim cümlesine izafeti.....	18
2.1.3. İ'in İzafe Edilemeyeceği Lafızlar	19
2.2. İ'in Kendisine izafeti	19
2.2.1. İ'in Başına Aldığı Edatlar	20
2.2.2. İ 'in Başına ف nın Gelmesi	20
2.2.3. İ'in başına و 'ın gelmesi.....	20

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İ'RAB VE MANA BAKIMINDAN KUR'AN'I KERİM'DE İ EDATİ	22
--	-----------

3.1. Başına و Harfi Alan İ'in, Lafzen ve Mana Bakımından Mazi Fiile İzafeti.....	22
3.1.1. Lafzen ve mana bakımından mazi olan fiile izafeti	22
3.1.1.1. Bakara 34. ayet	22
3.1.1.2. Bakara 30. ayet	24
3.1.1.3. Bakara 49. ayet	27
3.1.1.4. Âl-i İmrân 81. ayet.....	28
3.1.1.5. Ahzâp 7. ayet.....	29
3.1.1.6. Bakara 124. ayet	29
3.1.1.7. Bakara 260. ayet	30
3.1.1.8. Lokmân 13. ayet	31
3.1.1.9. Kehf 16. ayet	32
3.1.2. Mana bakımından hem mazi hem de istikbal ihtimalli mazi fiile izafeti	32
3.1.2.1. Mâide 116. ayet	33
3.2. Başına و Harfi Almayan İ'in Lafzen ve Mana Bakımından Mazi Fiile İzafeti	34
3.2.1. Başında و olmayan edatın lafzen ve mana bakımından mazi fiile izafeti	34
3.2.1.1. Meryem 16. ayet	34
3.2.1.2. Bakara 131. ayet	36
3.2.1.3. Âl-i İmrân 103. ayet.....	37
3.2.1.4. Âl-i İmrân 35. ayet.....	39
3.2.1.5. Âl-i İmrân 45. ayet.....	40

3.2.1.6. Sad 22. ayet	42
3.2.1.7. Mâide 27. ayet	42
3.2.1.8. İsrâ 101. ayet	43
3.2.1.9. Fussilet 14. ayet	44
3.2.1.10. Zuhruf 39. Ayet	45
3.2.1.11. Zariyat 38. ayet	46
3.2.1.12. Mümtebine 4. ayet	47
3.2.1.13. Bakara 133. ayet	48
3.2.1.14. Bakara 246. ayet	48
3.2.1.15. Bakara 258. ayet	49
3.2.1.16. Âl-i İmrân 122. ayet.....	51
3.2.1.17. Araf 80. ayet	52
3.2.1.18. Meryem 2. ve 3. ayet.....	52
3.2.1.19. Meryem 42. ayet	53
3.2.1.20. Âl-i İmrân 55. ayet.....	55
3.2.1.21. Mâide 112. ayet	56
3.2.1.22. Arâf 69. ayet	56
3.2.1.23. Kehf 9. ve 10. ayetler.....	58
3.2.1.24. Tâhâ 9. ve 10. ayetler	59
3.2.1.25. Neml 7. ayet	60
3.2.1.26. Kasas 76. ayet	60
3.2.1.27. Âl-i İmrân 164. ayet.....	62
3.2.1.28. Enâm 91. ayet	63
3.2.1.29. Yusuf 100. ayet.....	64
3.2.1.30. Tâhâ 37. ve 38. ayetler.....	65
3.2.1.31. Tevbe 25. ayet	66
3.2.1.32. Zümer 32. ayet.....	67
3.2.1.33. Haşr 16. ayet.....	67
3.2.1.34. Âl-i İmrân 164. ayet.....	68
3.2.1.35. Bakara 133. ayet	69
3.2.1.36. Nisa 64. ayet	69
3.2.1.37. Mâide 110. ayet	69
3.2.1.38. Arâf 5. ayet.....	70

3.2.1.39. Arâf 12. ayet	70
3.2.1.40. Enfâl 17. ayet.....	71
3.2.2. لولا التحضيضية (لولا التحضيضية) gelmesi	73
3.2.2.1. Enam 43. ayet	73
3.2.2.2. Kehf 39. ayet	74
3.2.2.3. Nur 12. ayet	74
3.2.2.4. Nur 16. ayet	74
3.3. Başına و Harfi Almayan ل in Sadece Lafzen Mazi Olan Fiile İzafeti.....	75
3.3.1. Başına و harfi almayan ل in sadece lafzen mazi olan fiile izafeti.....	75
3.3.1.1. Bakara 166. ayet	75
3.3.1.2. Meryem 39. ayet	76
3.3.2. Başına و harfi almayan ل in lafzen mazi, mana olarak hem mazi hem de gelecek zaman ihtimalli fiile izafeti.....	76
3.3.2.1. Mâide 110. ayet	76
3.3.2.2. Enam 27. ayet	77
3.3.2.3. Enam 30. ayet	78
3.3.2.4. Sebe 51. ayet.....	78
3.4. ل in Hem Lafzen Hem de Mana Bakımından Muzari Fiile İzafeti	78
3.4.1. Başına و harfi aldığı Mümin 47. ayet	78
3.4.2. Başına و harfi almadığı ayetler	79
3.4.2.1. Mümin 10. ayet.....	79
3.4.2.2. Kâf 17. ayet	80
3.4.2.3. Bakara 165. ayet	80
3.5. ل in Sadece Lafzen Muzari Olan Fiile İzafeti.....	81
3.5.1. Başına و harfi aldığı Bakara 127. Ayet.....	81
3.5.2. Başına و harfi aldığı ve sonrasında cezm edatı لم in geldiği Ahkaf 11. ayet	82
3.5.3. Başına و harfi almadığı ayetler	83
3.5.3.1. Tâhâ 40. ayet	83
3.5.3.2. Âl-i İmrân 124. ayet.....	84
3.5.3.3. Enfâl 9. ayet.....	85
3.5.3.4. Sebe 33. ayet.....	86
3.5.3.5. Araf 163. ayet	87
3.5.3.6. Âl-i İmrân 153. ayet.....	88

3.5.3.7. İsrâ 47. ayet	89
3.5.4. Başına ف harfini aldığı ayetler	89
3.5.4.1. Nur 13. ayet	89
3.5.4.2. Mücadele 13. ayet	90
3.6. Edatın İsim Cümlesine İzafeti	90
3.6.1. Başına و harfi aldığı İsrâ 47. ayet	90
3.6.2. Başına و harfi almadığı ayetler	91
3.6.2.1. Enfâl 42. ayet	91
3.6.2.2. Mümin 71. ayet	92
3.6.2.3. Enâm 93. ayet	93
3.7. Zaman İsimleri'nin (اسماء الزمن) إذ Edatına izafeti	94
3.7.1. بعد'in 'e izafeti	94
3.7.1.1. 'in Muzâfun ileyh olup sonrasında fiil cümlesinin geldiği ayet	95
3.7.1.1.1. Âl-i İmrân 8. ayet	95
3.7.1.2. 'in muzâfun ileyh olup sonrasında isim cümlesinin geldiği ayet	95
3.7.1.2.1. Âl-i İmrân 80. ayet	95
3.7.2. حين'in 'e izafeti	96
3.7.2.1. Vakıa 84. ayet	96
3.7.3. يوم'in 'e izafeti	96
3.7.3.1. Öncesinde bir cümlenin geçmesi ve muzâfun ileyh'in o cümleyle takdir edilmesi	96
3.7.3.1.1. Âl-i İmrân 167. ayet	96
3.7.3.1.2. Nisa 42. ayet	97
3.7.3.1.3. Casiye 27. ayet	97
3.7.3.1.4. Muzâfun ileyh'in, sonrasındaki kelamın manasına göre takdir edilmesi.	98
3.7.3.1.5. Mümin 9. ayet	98
3.7.3.1.6. Gâşiye 2. ayet	98
SONUÇ	99
KAYNAKÇA	101
ÖZGEÇMİŞ	104

ÖNSÖZ

Uygarlığın en önemli temeli olan dil, insanların duygu düşünce ve dileklerini anlatmak için kullandıkları işaret ve seslerin toplamından ibarettir. Bilim ve uygarlığın en önemli faktörü dildir. Birbirinden farklı birçok dil vardır. Farklı dilleri konuşan insanların birbirleriyle diyalog kurmaları ancak bu dilleri öğrenmeleriyle mümkündür. Her toplumda yabancı dil öğretimi ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılagelmiştir. Herhangi bir yabancı dilin öğrenilmesinde en önemli şey, o dilin kural ve kaidelerini kapsayan gramer bilgilerini özümsemektir. Gramer kural ve kaidelerinin en önemlilerinden birisi tabiki edatlardır.

Edatlar bir dilin en önemli gramer kurallarından biridir. Arapçada edatlar konusu sadece dil ve anlatım bağlamında değil bilakis kutsal kitabımız Kur'an'ı Kerim'in de dili olması münasebetiyle öğrenilmesi, özümsemesi, kavranabilmesi çok önemlidir. Allah'ın sözü olan ayetlerin içerisinde yer alan edatlara mana verilirken yapılacak bir hata çok fahiş yanlışlıklara sebebiyet verebilir. Türkçede sözcük olarak isimlendirilen Arapçada ise genellikle isim olarak kabul edilen bu sözcükler dile akıcılık kazandırmakta ve dili güzelleştirerek daha anlaşılır hale getirmektedir.

Bu çalışmamızda Arap dili içerisinde yer alan edatların en önemlilerinden birisi olan *âl* edatının Kur'an'ı Kerim'de kullanım şekillerini, gramerciler ve tefsircilerin bu edat ile ilgili ayetler bağlamında yaptıkları tahlil ve analizleri araştırdık.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte edat kavramının manasına değindikten sonra *âl* edatı ile ilgili genel bilgiler vardır.

Birinci bölümde, *âl* edatının bütün manalarını ihtiva eden kısımlarına kısaca değinilerek sonra her birine birer ayetle de olsa örnekler verilmiştir.

İkinci bölümde ise, *âl* edatının hükümlerine değinerek her bir hükmünü ayrı ayrı incelemeye tabi tuttuk.

Üçüncü bölüme gelince, tezin ana gövdesi sayılacak bu bölümde, i'rab ve mana bakımından Kur'an'ı Kerim'de *âl* edatı hakkında çok geniş bir araştırmaya yer verdik. Edatın varid olduğu bütün ayetler adeta mercek altına alınarak, gramerciler ve tefsirciler tarafından edata verilen manalar detaylı bir şekilde izah edildi.

Bu tez çalışması boyunca yardım ve tavsiyelerini esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÖZLİ'ye, Diyanet İşleri Başkanlığı Merkezinde çalışan çok değerli mesai arkadaşlarıma ve sevgili eşim Duha GÜL hanımefendiye teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Elazığ-2014

Celaleddin GÜL

KISALTMALAR

Ank.	: Ankara
a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: Bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
ö.	: Ölüm
yy.	: Yayın yeri yok
İst.	: İstanbul
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

I. GENEL BİLGİLER

I.1. Tezin Konusu

Araştırmanın konusu Kur'ân'da geçen ٱ edatının gramerciler ve tefsirciler tarafından hangi manaya geldiği, i'rab ve mana bakımından her iki taraf açısından analizi ve ayetler bağlamındaki değerdendirmeleridir.

ٱ edatının ayetler bağlamında hangi manaya geldiği, tefsir edilirken kullanılan yöntemin ne olduğu hususu konumuza dahildir. Nahiv âlimlerinin ayetleri i'rablandırırırken ٱ'e nasıl bir i'rabı öngördükleri de konumuz kapsamındadır.

ٱ edatı hakkında varid olan nahiv âlimlerinin analizleri ve yine müfessirlerin bütün yaklaşımları konumuza dâhildir.

I.2. Tezin Amacı

Kur'ân'ı Kerîm, kaynağı bakımından ilahi olduğundan mahiyet açısından beşer kelimandan fârkli olmakla beraber, üslup açısından da kendine özgü edebi bir karaktere sahiptir. Bu bağlamda, hem edebi hem de i'rab yönünden daha hicri ilk asırlarda bile çalışmalar ve mütalalar yapılmıştır.

Araştırmamıza konu olan ٱ edatı hakkında da yoğun bir çalışma sergilenmiştir. Fâkat çeşitli kaynaklarda konu ile ilgili bilgiler olmasına rağmen ٱ edatına hangi bağlamda anlam verileceği, meal ve tefsirlere tam olarak yansıtılabilmiş değildir. Dolayısıyla bu konu hem nahiv hem de müfessirler açısından çok önem arz etmiştir.

Bu nedenle, Kur'ân'da geçen ٱ edatının hangi ayette hangi anlama ve manaya geldiği veya manaya nasıl bir katkı sunduğu konusunun incelenmesinin, bu alana katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz. İşte bu amaç doğrultusunda “Kur'ân'da ٱ edatının nahivciler ve müfessirler açısından analizi” konusunu ele alıp incelemeyi tercih ettik.

Yaptığımız araştırmada İlahiyat çevrelerinde bu konu hakkında yeterli ve detaylı bir çalışmanın yapılmadığını gördük. Arap dilinde harfler ve edatlar hakkında yapılan tezler olmasına rağmen, başlı başına ٱ edatının bu yönüyle ele alındığı bir çalışmaya rastlamadık. Bu yüzden ٱ edatı hakkında detaylı bir çalışmanın yapılmasını elzem olarak telakki ettik. Çalışmamızı sadece nahiv ve i'rab bağlamında dar bir çerçevede

değil, tersine konuya müfessirlerinde görüş ve tahlillerini katarak zengin bir çalışma ve araştırma yapmayı amaçladık.

I.3. Tezin Yöntemi

Konu ile ilgili bilgiler derlenerek “tasnif yöntemi” ile sınıflandırılıp “örnekleme metodu” ile de konu açıklığa kavuşturulmuştur. Konumuza örnek teşkil eden ayetler detaylıca incelenmiştir. Her bir nahiv âliminin ve müfessirin edat hakkındaki görüşleri zikredilmiştir.

Edatın geçtiği bütün ayetlerin tafsilatlıca incelenmesi gereksiz olduğundan özellikle seçtiğimiz örnek ayetler sadece incelemeye tabi tutulmuştur. Aynı bağlamda değerlendirilen ayetler içerisinde sadece bir kaçına yer verilmiştir. Diğer benzer ayetlerin ise sadece Arapçası ve meali verilerek gereksiz konu uzatımına gidilmemiştir.

Kaynak kitap ve doküman bakımından çalışmamızı zengin tutmayı amaçladık. Bu amaçla, hem nahiv alanında hem de tefsir alanında en fazla rağbet görmüş kaynak eserlere yer verdik. Seçtiğimiz bu kaynak eserlerde konumuzu ilgilendiren kısımları itina ile seçilmiş, konumuzla alakası olmayan bilgilere yer verilmeyerek gereksiz uzatmadan kaçınılmıştır.

II. ARAP DİLİNDE HARF VE EDATLAR

II.1. Harf ve Çeşitleri

Arapçada isim, fiil ve harf olmak üzere üç kelime çeşidi vardır.¹ İsim ve fiil kendi başına tam manaya delalet eder. Fiilin isimden ayrılan tarafı zaman ifade etmesidir. Harf tam mana ifade etmez ama diğer kelime çeşitleri yani isim ve fiil ile anlam bütünlüğü oluşturur. Harfler hurûfu’l meâni yani mana harfleri grubuna dâhildir. Hece harflerinden ayrı tutmak için mana harfleri diye isimlendirilmiştir.²

Harf, “bir tarafâ meyletmek, sapmak, taraf, yan, kenar, uç, zayıf, cılız dişi deve” anlamlarında kullanılır.³

Harf, nahiv terimi olarak isim ve fiil haricinde kullanılan ve kendisinden başka manaya delalet eden kelimeye denir. Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâî (ö. 337/949) Mu'cem harfler, isim olan harfler ve fiil olan harfler diye üç çeşit harf tasnifi yapar.⁴

¹ Çelen, Mehmet, *Arapça'da Edatlar Lugat ve Filolojik İnceleme*, Kalem Yayınları, İst., 2. Baskı, 2006, s. 3.

² Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 3.

³ el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Hurûf ve'l-Edevât*, 1988, III/211.

Harfleri dört grupta inceleyenler ise, Hurûfu'l-Mebâni, Hurûfu'l-Hica, Hurûfu'l-Meâni ve Hurûfu'l-Mu'cem olarak tasnif etmişlerdir.⁵

Herhangi bir anlam ifade etmeyen ve Arap alfâbesini oluşturan harfler ا، ب، ت، ث gibi olup kelimelerin oluşumunda görevli olan harf grubu Hurûfu'l-Mebâni olarak tarif edilmiştir.⁶

ez-Zeccâcî, aynı suretteki harflere nokta konularak karışıklığı gidermeleri ile meydana gelmiş kelimelerin vuzuha kavuşturulması, yani nokta ve harekelerinden dolayı bunu Hurûfu'l-Mu'cem olarak isimlendirmiştir.⁷

İbn Fâris, arapça ile uğraşan âlimlerin çoğunun harfleri tarif etmek için büyük çaba gösterdiklerinden bahseder ve yapılan tarifler içerisinde en yakın olarak Sîbeveyh'in (ö. 180/796) yaptığı tarifi gösterir. "Harf, isimde ve fiilde olmayan manayı ifade eder."⁸ هل زيد منطلق cümlesinin başına هل edatı getirerek هل زيد منطلق dediğimiz zaman زيد ve منطلق kelimelerinde olmayan bir manayı هل ile elde etmiş oluruz.⁹

Başka bir tanım ise şudur; "başka kelimeler olmaksızın, tek başına bir anlam taşımayan kelimedir."¹⁰ Başka bir deyimle; "tek başına konuşulduğunda bir anlam ifade etmeyen kelimedir."¹¹

II. 2. Mana Harfleri (Hurûfu'l-Meâni)

Mana Harfleri, kendi aralarında amil ve atıl olmak üzere iki başlıkta incelenir. Başında bulunduğu kelimelerin sonunda değişiklik meydana getiren harflere amil harf denmiştir. Harften sonraki kelimenin devamında cer, nasb veya cezm gibi etkide bulunur. Kelimenin sonunda herhangi bir değişiklik yapmıyorsa buna da atıl harf denir. نعم ، لو ، هل ، gibi.¹²

⁴ ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk en-Nihâvendî, *el-Îdâh fî Ileli'n-Nahv*, (thk. Mazin el-Mubarek), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1. Baskı, 1394/1974, s. 54.

⁵ Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁶ Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁷ ez-Zeccâcî, *a.g.e.*, s. 54.

⁸ Sîbeveyh, Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Ebû Beşer, *el-Kitâb*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Nşr. Mektebet el-Hancı, 3. Baskı, Kahire, 1988, I/12.

⁹ İbn Fâris, Ahmed b. Zekerîyya Ebû'l-Huseyn, *es-Sâhibî fî Fıkhi'l-luğati'l-Arabiyyeti ve Mesâiliha ve Süneni'l-Arab fî Kelâmihâ*, Nşr. Muhammed Alî Bidûn, 1. Baskı, 1997, s. 50.

¹⁰ el-Cârim, Alî ve Emîn, Mustafa, *en-Nahvu'l-Vâdih fî Kavâid el-Luğati'l-Arabiyyeti*, Nşr. Dâru'l-Misriyye ve's-Suudiyye, ts., I/27.

¹¹ Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 3.

¹² Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 3

ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Hurûfu'l-Meâni hakkında nahivcilerin, lügatçıların ve usulü fıkıh âlimlerinin hemen hemen aynı düşüncede olduklarını, ancak usulü fıkıhçıların te'liflerinde ve fetvalarında haktan ve doğrudan ayrılmamak için hurufu'l-meâni'ye daha fazla önem verdiklerini ve ilk defa geniş çapta araştırma yaptıklarını kaydeder.¹³

Fukaha, usulü fıkıh kitaplarına meâni harflerini konu alan bölümler koymuş ve bu konuda araştırma yapmışlardır. Bu araştırma ve çalışmalar onlara Kur'ân'ı Kerîmi ve hadis-i şerifleri yani Allah'ın hükümlerini bilmede çok fâydalı olmuştur.¹⁴

Aslında meâni harflerin zorluğu, cümlelerde geçtiği yerlerdeki konumları ve onlara verilen manaların keyfiyeti hususunda olmuştur.

İşte bu yüzden nahivciler, meâni harflerin tüm manalarını kapsayacak yeni kitaplar tasnif etmek zorunda kaldılar. Tasnif edilen bu kitaplarda meâni harflerin manalarını, usullerini, bablarını, örneklerini ve mezheplerin üzerinde ihtilaf ettikleri hususları geniş bir şekilde yazmışlardır.

İlk yazılan nahiv ve lügat kitaplarının büyük çoğunluğu bu harfleri ve manalarını genel olarak nahvin konusu içinde toplu olarak incelediler. Harfleri kelimenin diğer türleri olan isim ve fiilden bağımsız tutmamışlardır. Dolayısıyla bunun için müstakil bir bab ve bölüm de ayırmamışlardır.¹⁵

Daha sonraki dönemlerde meâni harfleri özel bir bab ve bölümde inceleyen yeni kitaplar ve telifler kaleme alındı, ilk defa karşılıklı münakaşaların yer aldığı eserler ortaya konuldu.

Onlardan bazıları:

- er-Rummânî (ö. 384/994) "*Meâni'l-Hurûf*";

25 sayfâdan oluşan, en önemli harfleri işleyen, en meşhur manaları zikreden ve her manaya özel bir örnek gösteren, ama harflerle isimler arasında herhangi bir temyizin olmadığı bir eserdir.

- Alî b. Muhammed Ebû'l-Hasan el-Herevî, (ö. 415/1024) "*el-Ezhiye fî İlmi'l-Hurûf*";

- ez-Zeccâcî, (ö. 337/949) "*Kitâbu'l-Lâmât*";

Lam harfinin tüm manaları ve hükümleri özel olarak incelenmiş bir eserdir.

¹³ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁴ İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁵ el-Mâlekî, Ahmed b. Abdu'n-Nûr, *Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî*, (thk. Ahmed Muhammed el-Harrat), Mecma el-Luğa el-Arabiyye, Dımaşk, ts., (Mukaddime bölümü).

- el-Mâlekî, “*Rasfu ’l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi ’l-Meânî*”;

Harfler genel olarak çalışılmış ama isim olan harfler konusu kitapta yer almamıştır, başka kitaplarda yer almak üzere bu konu bırakılmıştır.

- el-Murâdî, (ö. 749/?) “*el-Cenâ ed-Danî fî hurûf’l-Meânî*”,
- İbn Hişâm, (ö. 761) “*Muğni ’l-Lebîb*.”¹⁶

Yukarıda eserleriyle birlikte adlarını da andığımız müellifler Hurûfu’l-Meânî konusuna çok önem veren, bu konuyla ilgilenen en meşhurlarıdır.

el-Murâdî, bazı nahivcilere göre Hurûfu’l-Meânî’nin tamamının 73 tane olduğunu kabul ettiklerinden bahseder.¹⁷ Bazı âlimler ise bu sayıyı 90 ve hatta 100’e kadar çıkartmışlardır. Ehâdî, sünâî, sülâsî, rubâî ve humâsî şeklinde beş kısımda hasretmişlerdir.¹⁸

II. 3. Arap Dilinde Edatlar

Basra, Arap gramerinin doğduğu ve başladığı yer olarak kabul edilir.¹⁹ Gramerle ilgili ilk çalışmanın kime ait olduğu konusunda değişik rivayetler olsa da kaynaklarda bu konuda ilk çalışmayı Ebû’l-Esved ed-Düelî’nin (ö. 69/688) yaptığı belirtilmektedir. Edatlarla ilgili yapılan ilk çalışmaya gelince muhtemelen İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) “*Te’vîl Müşkili ’l-Kur’ân*” adlı eseridir. Fâkat hiç şüphesiz bu konuda en detaylı eser, İbn Hişâm’ın (ö. 761) “*Muğni ’l-Lebîb an Kutubi ’l-E’ârîb*” adlı kitabıdır.²⁰

II.4. (İz) ذ Edatı

Araştırma konumuz olan ذ edatına gelince, el-Murâdî (ö. 749/?) onu sünai (ikili) harfler kategorisinde sayar, harf ve isim olduğu hususunda ise tereddüt eder. Ta’lîl, mufâcee, tekid ve şart olarak geldiği yerlerde onu harf olarak kabul etmiş, geçmiş zaman zarfı, haber ve mefûlû bih olarak gelen yerlerde ise isim olarak zikretmiştir.

Edatı, mufâcee (ansızlık, aniden, birden bildiren) harfler grubunda sayanlar onun aynı zamanda da cümle içinde bağlaç görevi yaptığını zikrederler.²¹

¹⁶ el-Mâlekî, *a.g.e.*, (Muhakkik mukaddimesi).

¹⁷ el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Kâsım el-Mısırî el-Mâlikî, *el-Cenâ ed-Dânî fî Hurûf’l-Meânî*, (thk. Dr. Fahrudin Gubave, Üstaz Muhammed Nedim Fadıl), Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1992, s. 28.

¹⁸ el-Murâdî, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁹ Demirayak, Kenan ve Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 3. Baskı, Erzurum, 2000, s. 21.

²⁰ Demirayak, Kenan ve Çögenli, M. Sadi, *a.g.e.*, s. 3.

²¹ Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 330.

Mufâcee durumunda ansızın, aniden, birden, hemen, birden bire, birde baktım ki, bir de ne göreyim, manaları verilir.²²

ﺃ Kur'ân'ı Kerîmde muhtelif mana ve vücuhlarda gelmiştir. Yaklaşık 310 yerde geçmiştir. Kur'ân'ı Kerîmde ﺃ edatı en fazla şu konuların içinde kullanılmıştır.

Resul ve enbiyaların kıssaları, geçmiş ümmetler, Âdem'in yaratılışı, iblis ve meleklerin konusu olan ayetlerde çok geçmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed (sav) ve ümmeti hakkındaki ayetler, Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Lut, Yakup, Yusuf, Firavunun karısı, Musa, Şuayb, Karun, Davud, Süleyman, Meryem, Zekeriyya, İsa, Yunus, İlyas, Eyyub, Ehl-i Kitap, Ashabi Karye, Ashabı Kehf ve ahret günü hakkındaki ayetlerde daha çok geçmiştir.

Ayrıca dua, hatırlatma, cihad, ölüm hâli, imanı terk edenlerin pişmanlığı ile alakalı ayetlerde de geçmektedir.

²² Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 3, 330.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ذی EDATI'NIN MANALARI

ذی lafzı, müşterek bir lafız olup hem isim hem de harftir ve mebnidir.¹ Mebni olmasındaki fâktörler şunlardır.

- İki harften oluşması,
- Kendisinden sonra bir cümleye ihtiyaç duyması,²
- Cümle makamına kaim bedel tenvinini (tenvin-i ivad)'a ihtiyaç duyması
حِينَئِذٍ ve يَوْمَئِذٍ gibi,³
- Bir de ism-i mevsule benzemesi.⁴

İbn Yâ'îş (ö. 643/1245) “*Şerhu'l-Mufâssal*” isimli eserinde ذی edatının tüm mazi zamanlarda gelebildiğini, bu zamanları açıklayacak, vuzuha kavuşturacak ve manalarını ortaya çıkaracak bir ihataya sahip olduğunu ifade eder.⁵

Delalet yönüyle zaman oluşu, terennümsüz tenvin alışı⁶ حِينَئِذٍ ve يَوْمَئِذٍ gibi, değişik irab mahâllinde gelebildiği,⁷ diğer zarflar gibi ma'mül oluşu gibi etkenlerden dolayı bu edatın isim olduğuna hükmedilmiştir.⁸

1.1. Geçmiş Zaman Zarfı Manası

Nahivcilerin ve müfessirlerin büyük çoğunluğu (cumhur), edatın ancak geçmiş zaman zarfı olacağı görüşündedirler. Onlara göre Kur'ân'ı Kerîm'de edatın geçtiği

¹ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'l-Emvâc, Beyrut, 1407/1987, Elif Harfi, s. 10-11.

² es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Hem'u'l-Hevâmî Şerhu'l-Cem'i'l-Cevâmî*, 1(thk. Abdul Hamid Hindavi), Nşr. Mektebe et-Tevfikiyye, Mısır, ts.. II/172.

³ İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdullâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdullâh, *Şerhu't-Teshîl*, (thk. Abdurrahman Seyyid, Muhammed Bedevi Mahtun), Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1990, 2 cilt 4 cüz, II/ 207; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. el-Endelüsî, *İrîşâfu'd-Dârab min Lisâni'l-Arab*, (thk. Receb Osman Muhammed), Mektebe el-Hancı, 1. Baskı, Kahire, 1418/1988, III/ 1402; el-Murâdî, *a.g.e.*, s. 186.

⁴ İbn Yâ'îş, Muveffikuddîn Yâ'îş b. Muhammed Alî, *Şerhu'l-Mufasssal*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, ts., I/ 95-96.

⁵ İbn Yâ'îş, *a.g.e.*, I/ 95-96.

⁶ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, II/206-207.

⁷ İbn Mâlik, *a.g.e.*, II/206; el-Murâdî, *a.g.e.*, s. 186.

⁸ el-Mâlekî, *a.g.e.*, s. 60.

ayetlerin nerdeyse tamamına yakını geçmiş zaman zarfıdır.⁹ Ancak bu görüşte olmayan nahivciler ve müfessirler de bulunmaktadır.¹⁰ Onlara ileriki bölümlerde değinilecektir.

Kullanıldığı cümlede حين anlamı vardır. Zaman, vakit, ...de, ...ince kelimeleriyle ifade edilir.¹¹

Örneğin أَتَذَكَّرُ إِذْ فَعَلْتُ كَذَا veya قَمْتُ إِذْ قَامَ زَيْدٌ ifadelerinde edat geçmiş zaman zarfı manasındadır. Bu kısmın ismiyyeti hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.¹²

Gelen ayetlerde إِذْ edatı geçmiş zaman zarfı manasındadır:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

“Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir hâlife yaratacağım’ demişti.”¹³

إِلَّا تَتَصَرَّوْهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا

“Eğer siz ona (Peygamber’e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke’den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti.”¹⁴

Nahivcilerin ekseriyeti, Sîbeveyh (ö. 180/796) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) dâhil olmak üzere geçmiş zaman zarfı olarak إِذْ edatının ancak kendisine zaman isimlerinden birinin izafeti ile mutasarrıf olabileceği görüşündedirler.¹⁵ Edat en çok bu yönüyle yani geçmiş zaman zarfı manasıyla Kur’ân’ı Kerîmde i’rab edilmektedir. Cumhur edatın ancak geçmiş zaman zarfı olabileceği görüşündedir.¹⁶

1.2. Gelecek Zaman Zarfı Manası (إِذَا)

İbn Mâlik (ö. 672/1274) gibi müteahhirundan bir grup bu görüşte olup, aşağıdaki ayetlerde geçen إِذْ edatının إِذَا manasında olduğunu vurgulamışlardır.¹⁷

وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.

“Onları, gaflet içinde bulunup iman etmezlerken işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar.”¹⁸

⁹ el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, I/181.

¹⁰ el-Esmer, Râcî, *Mu'cem el-Edevât fi'l Kur'ân'il*, Kerîm, Dâru'l-Cil, 1. Baskı, Beyrut, 2005, s. 11.

¹¹ Akdağ, Hasan, *Arap Dilinde Edatlar*, Tekin Kitapevi, 2. Baskı, 1981, Konya, s. 11.

¹² el-Murâdî, a.g.e., s. 185-186.

¹³ Bakara, 2/30.

¹⁴ Tevbe, 9/40

¹⁵ el-Endelüsî, *İrtiâfu'd-Dârab*, III/1402; Sîbeveyh, a.g.e., IV/229.

¹⁶ es-Suyûtî, İmam Celâleddîn, *Mu'cemu'l-Edevâtü'n-Nahviyye ve I'râbuha fi'l-Kur'ân'il Kerîm*, (thk. Abdul Aziz İzzeddin es-Seyrevani ve Yusuf Alî Bedivi), İbn Hânî, Dimaşk, 1. Baskı, 1988. s. 27–29.

¹⁷ el-Esmer, Râcî, a.g.e., s. 11; el-Murâdî, a.g.e., s. 188.

¹⁸ Meryem, 19/39.

إذا edatı إذا ifadeinde إذا قضي الأمر anlamına gelen “İşin bitirileceği gün” anlamındadır.

وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَظْمِينَ مِمَّا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ

“Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu, (sanki) gırtlaklara dayanmıştır. Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefâatçisi vardır.”¹⁹

فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ

“Onlar, kitabı (Kur’ân’ı) ve elçilerimize gönderdiklerimizi yalanlayanlardır. Onlar bilecekler O zaman onlar, boyunlarında demir hâlkalar ve zincirler olduğu hâlde kaynar suda sürüklenecekler.”²⁰

İbn Mâlik (ö. 672/1274) nahivcilerin büyük çoğunluğunun edatın إذا manasında olması konusuna sıcak bakmadıklarını ama bu ayette olduğu gibi doğru mananın bu şekilde olduğunu zikreder.²¹

Kur’ân’ı Kerîm’de إذا edatının إذا manasında geldiği ayetlerin yanı sıra Arap kelamının nesir yazılarında da kullanılır. Örneğin Varaka b. Nevfel’e ait olan şu sözde geçen إذا edatı إذا manasındadır.

إذا يخرجك قومك یا ليتنی أكون حيا إذا يخرجك قومك²²

إذا edatının إذا manasında gelecek zaman zarfı oluşu konusunu cumhur kabul etmeyip ilgili ayetlerin manalarına yorum getirirler. Örneğin تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا²³ buradaki mananın “sura üflenir”²⁴ anlamında gelecekte vukuu vacip olan ama Allah’ın indinde olmuş ve bitmiş manasında oluşu sebebiyle إذا anlamında olamayacağını zikrederler.²⁵

Edat ansızlık bildiren manasının yanında aynen إذا gibi mufâcee manasında da kullanılır. خرجت إذا هو ذاهب mana olarak خرجت إذا هو ذاهب “çıktım, birde ne göreyim gitmiş” manası elde edilir.²⁶

¹⁹ Mü’min, 40/18.

²⁰ Mü’min, 40/ 70–71.

²¹ İbn Mâlik et-Tâi, Ebû Abdullâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdullâh, Şevâhidü’t-Tavdîh ve’t-Tashîh li Müşkilât el-Câmiu’s-Sahîh, (thk. Muhammed Alî Muhsin), Mektebe İbn Teymiyye, 1. Baskı, 1405, s. 19.

²² İbn Mâlik, a.g.e., s. 19.

²³ Zilzâl, 99/ 4.

²⁴ Zümer, 39/ 68.

²⁵ İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullâh b. Yusuf b. Ahmed el-Ensâri, Muğni’l-Lebîb an-Kutubi’l-Eârîb, (thk. Muhammed muhyiddin Abdulhamit), el-Mektebetü’l-Mısıriyye, Beyrut, 1991, I/ 96; es-Suyûtî, Mu’cemu’l-Edevâtu’n-Nahviyye, s. 27-29; es-Suyûtî, Hem’u’l-Hevâmî, II/172; Özli, Muzaffer, “Arap Dili Gramerinde Nûn ve Halleri” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001, İzmir, s. 81.

²⁶ Çelen, Mehmet, a.g.e., s. 330.

1.3. Muzâfun İleyh İsmi Zaman Manası

بَعْدَ إِذْ هَدَيْنَا²⁷ veya حِينِذِ²⁸ ve يَوْمِذِ²⁹ ayetinde olduğu gibi muzâfun ileyh olarak gelir.²⁸

1.4. Mefûlü Bih Manası

Allah'ın وَادْكُرُوا²⁹ إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَتَرْتُمْ³⁰ sözünde olduğu gibi ayette اِذْ edatı mefulu bih manasındadır.³⁰

Nahivcilerin çoğunluğu³¹ el-Ahfeş, (ö. 215/830) ez-Zeccâc (ö. 337/949), i'rabcılardan bir cemaat, İbn Mâlik (ö. 672/1274) ve İbn Hişâm (ö. 761) gibi özellikle kıssaların başında gelen اِذْ edatının takdir edilen gizli اَذْكُر fiilinin mefulü bih'i olduğunda görüş birliği ederler.³² Örneğin;

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştur.”³³

Bu görüşü benimseyenler arasında kısmen Taberî, (ö. 310/923) Zemahşerî (ö. 538/1143) ve ibn Atiyye (ö. 542/1147) gibi müfessirlerde bulunmaktadır.

اِذْ edatıyla oluşan cümle, daha önce geçmiş bir olayı muhataba hatırlatmak için kurulur. Edattan önce gizli veya açık اَذْكُر fiili bulunur. İşte edat bu fiilin mefulü olur.³⁴

اِذْ edatının mefulü bih manasında olamayacağını söyleyenler, aslında edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu ancak ayetlerin manalarının gereği gibi tevil yapamadığını zikrederler.³⁵

1.5. Mübteda Manası

Zemahşerî, (ö. 538/1143) İsa b. Süleymân'ın kıratındaki لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ³⁶ ayetini اِذْ ederken بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا³⁶ şeklinde yorumlayarak,

²⁷ Âl-i İmrân, 3/ 8.

²⁸ İbn Hişâm, a.g.e., I/ 95.

²⁹ A'râf, 7/ 86.

³⁰ el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf Esîruddîn, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, (thk. Sıdkı Muhammed Cemil), Nşr. Dâru'l-fikr, Beyrut, 1420, V/108.

³¹ es-Suyûtî, *Mu'cemu'l-Edevâtu'n-Nahviyye*, s. 27-28-29; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmî*, II/172.

³² el-Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Evsat, *Meânî'l-Kur'ân Li'l-Ahfeş*, (thk. Hüda Mahmud Kurrae), Mektebe el-Hancî, Kahire, 1. Baskı, 1411/1990, s. 341; İbn Hişâm, a.g.e., I/ 94; Râcî el-Esmer, a.g.e., s. 9; İbn Mâlik, *Şerhu-t-Teshîl*, II/ 207; el-Murâdî, a.g.e., s. 187-188; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmî*, II/ 171-172.

³³ Bakara, 2/ 34.

³⁴ Akdağ, Hasan, a.g.e., s. 12.

³⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, V/108.

burada *إِذ* edatının (vakit) *وقت* manasına mübteda olduğunu, haberinin ise kendisinden önce gelen ve takdir edilen *لَمِنْ مَّنَ اللَّهِ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَقْتُ بَعَثَهُ* cümlesi olduğunu yazmıştır.³⁷

1.6. Haber Manası

Kur'ân'ın *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً* ayetinde olduğu gibi.³⁸

Burada *إِذ* edatı mahzûf olan müptedanın haberdur,³⁹ müptedanın takdiri ise *ابتداء* *وَقْتُ بَعَثَهُ* cümlesidir.⁴⁰

1.7. Bedel Manası

Nahivcilerin bazısı cümleye gizli *اذكر* fiilini takdir ederek *إِذ*'in bu fiilden bedel olduğu görüşündedirler. Veya kendinden önce geçen yine aynı *إِذ* edatından bedel olduğunu zikrederler.⁴¹

Bazen de mefûlü bih'ten bedel manasında olur. Nahivcilerin *إِذ* edatını, takdir ettikleri *اذكر* fiilinin mefûlü bih'i olduğunu belirterek bu konuya şu ayetleri gösterirler.⁴²

وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا

“(Ey Muhammed!) Kitapta (Kur'ân'da) Meryem'i de an. Hani ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti.”⁴³

Edat burada *مريم* isminden bedel-i iştimaldir.⁴⁴

وَإِذْ كُنَّا نَعْمَتُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءَ فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا

“Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de o, kalplerinizi birleştirmişti. İşte onun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz.”⁴⁵

Edatın bedel manasında olduğu görüşünde olanlar onun *نعمت الله* ifadesinden bedel olacağını zikrederler.⁴⁶

³⁶ Âl-i İmrân, 3/164.

³⁷ Zemahşeri, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, Beyrut, 2012, I/ 333: es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmî*, II/172.

³⁸ Bakara, 2/ 30

³⁹ el-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Muhibbiddîn Abdullah b. Huseyn, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, (thk. Ali Muhammed el-Bicavi), Nşr. İsa el-Bâbî'l-Halebi ve Şürekâhu, ts., yy. I/46.

⁴⁰ İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdul Hak b. Gâlib el-Endelûsî, *el-Muharrir'ül-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (thk. Abdu's-Selam Abdu's-Şâfi Muhammed), Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1422, I/116.

⁴¹ es-Suyûtî, *Mu'cemu'l-Edevâtu'n-Nahviyye*, s. 27-29; es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmî*, II/172.

⁴² Akdağ, Hasan , *a.g.e.*, s. 12.

⁴³ Meryem, 19/16.

⁴⁴ es-Suyûtî, *Mu'cemu'l-Edevâtu'n-Nahviyye*, s. 27-29; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/868.

⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/103.

⁴⁶ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/302, 303.

Bazen mecrûrun bedeli olur.

وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ

“Andolsun, biz İbrahim'i bu dünyada seçkin kıldık. Şüphesiz o ahirette de iyilerdendir. Rabbi ona ‘Teslim ol’ dediğinde ‘Âlemlerin Rabbine teslim oldum’ demişti.”⁴⁷

İz edatı önceki ayette yer alan الدُّنْيَا في sözünden bedeldir.⁴⁸

Bazen İz yine İz'den bedel olur.

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالْهَ أَبَانِكَ إِِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

“Yoksa siz Yakub'un, ölüm döşeginde iken çocuklarına, ‘Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?’ dediği onların da, ‘Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler ona boyun eğmiş müslümanlarız.’ dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz?”⁴⁹

Bazen zaman zarfından bedeli olur.

وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ

“Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu, (sanki) gırtlaklara dayanmıştır. Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefâatçisi vardır.”⁵⁰

Bu ayette İz edatı zarfiyet konumunda olmakla beraber aynı zamanda da zaman zarfından bedeldir.⁵¹

1.8. Mufâcee Manası

İz edatının mufâcee manasında oluşu بينما ve بينا ‘nın cevabında vâki olur.⁵²

Birinci metnin içeriğini ikinci metinle terahi olmadan (gecikmeksizin) iktıran etmesi amacıyla gelir. Bu durumda mananın lüzumu dahada te’kitlenmiş olur.⁵³

⁴⁷ Bakara, 2/ 131.

⁴⁸ el-Ukberî, a.g.e., I/117.

⁴⁹ Bakara, 2/ 133.

⁵⁰ Mümin, 40/ 18.

⁵¹ Abdulhâlik Azîma, Muhammed, *Dirâsetu Li Uslûbi'l Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, ts.. Kahire, s. 117–122, (Birinci bölüm).

⁵² Çelen, Mehmet, a.g.e., s. 330; Akdağ, Hasan, a.g.e., s. 14.

⁵³ el-Esterabâdi, Radiyyuddîn Necmeddîn Muhammed b. Hasan Râdî, *Şerhu Kâfiyeti İbn-i Hâcib* (er-Râdî), Dâru'l-Kütüb u'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003, III/ 283.

Ansızlık bildiren manasının yanında aynen إِذَا gibi mufâcee manasında kullanılır. جَرَجْتُ إِذَا هُوَ ذَاهِبٌ mana olarak خرجْتُ إِذَا هُوَ ذَاهِبٌ “çıkıttım, birde ne göreyim gitmiş” manası elde edilir. Dolayısıyla yaygın olarak mufâcee için kullanılır.⁵⁴

Edatın mufâcee manasında oluşu hakkında bazı ihtilaflar olmuştur. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi bazı nahivciler إِذَا edatının her ne kadar mufâcee manasında olsa da aslında geçmiş zaman zarfı olarak kaldığını, bazısı ise mekân zarfı olarak kaldığını söylemişlerdir.⁵⁵

İbn Mâlik (ö. 672/1274) bu hususta إِذَا'nın harf olduğunu, ibn Şecerî (ö. 543/1148) ise mekân zarfı olduğunu zikreder.⁵⁶

Kur'ân'da بَيْنَا ve بَيْنَا olmadiğı için إِذَا edatının mufâcee manasında hiç gelmediğini savunanların⁵⁷ aksine Âlûsî, Zümer 32. ayette geçen bu edatın mufâcee manasına olduğunu söyler.⁵⁸

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ

“Kim, Allah'a karşı yalan uyduran ve kendisine geldiğinde, doğruyu (Kur'ân'ı) yalanlayandan daha zalimdir? Cehennemde kâfirler için kalacak bir yer mi yok!”⁵⁹

بَيْنَا ve بَيْنَا'nın cevabı şeklinde olmadan da إِذَا edatının mufâcee manasında gelebileceğini söyleyen er-Râdi (ö. 688/1282) ve el-Âlûsî (ö. 1270/1854) böylece aynı görüşte birleşmişlerdir. كُنْتَ وَاقِفًا إِذْ جَانَنِي عَمْرُو örneğinde olduğu gibi.⁶⁰

1.9. Şart Manası

إِنْ edatı şart edatı manasında olur.

ءَاسْفَقْتُمْ أَن تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Başbaşa konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da, sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Allah bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁶¹

⁵⁴ Çelen, Mehmet, a.g.e., s, 330.

⁵⁵ el-Endelûsî, *İrtiâfu'd-Dârab*, III/ 1405.

⁵⁶ Hibetullâh, b. Alî. Muhammed b. Hamza el-Haseniyyu'l-Alevî, *Emâli İbnü's-Şecerî*, (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhi), Mektebe el-Hancı, Kahire, 1413/1992, II/505; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, II/210.

⁵⁷ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 103.

⁵⁸ el-Âlûsî, Şehabuddîn Mahmûd b. Abdullah el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ân'il-Azîmi ve Sebi'l-Mesâni*, (thk. Alî Abdulbari Atiyye), Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, XII/257-258.

⁵⁹ Zümer, 39/32.

⁶⁰ el-Esterabâdi, a.g.e., III/284.

⁶¹ Mücâdele, 58/13.

Ayette geçen *إِذْ* edatı, içinde şart edatının manasını barındırdığından ve cevabi cümlesinin başına da *فَ* geldiğinden dolayı *إِنْ* şartiyye manasındadır.⁶²

1.10. Zâid Manası

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً

“*Hani, Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir hâlife yaratacağım’ demişti.*”⁶³

Ebû Ubeyde (ö. 209/824) yukarıdaki ayette yer alan *إِذْ* edatının zâid olduğu görüşündedir.⁶⁴

1.11. Sıfat Manası

el-Âlûsî (ö. 1270/1854) ve el-Ukberî (ö. 616/1219) *إِذْ* edatının sıfat manasında olabileceği görüşündedirler.⁶⁵ Aşağıdaki ayeti buna delil olarak getirirler.

فَاِنْ اَعْرَضُوْا فَقُلْ اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِّثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَتَمُوْدَ اِذْ جَاءَتْهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ اَلَّا تَعْبُدُوْا اِلَّا اللّٰهَ

“Eğer yüz çevirirlerse onlara de ki, ‘Ben sizi Âd ve Semûd kavimlerini çarpan yıldırım gibi bir yıldırıma karşı uyardım. Hani onlara peygamberler önlerinden ve arkalarından gelmiş, ‘Allah’tan başkasına ibadet etmeyin’ demişlerdi.”⁶⁶

1.12. Hâl Manası

Ebü’l Bekâ (ö. 616/1219) aşağıdaki ayetlerde geçen *إِذْ* edatının hâl manasında olduğunu zikreder.⁶⁷

اَذْكُرْ نِعْمَتِيْ عَلَیْكَ وَ عَلٰی وَالدِّیْنِ اِذْ اٰیَّدْتُكَ بِرُوْحِ الْقُدُسِ

“Ey Meryem oğlu İsa! Senin üzerindeki ve annen üzerindeki nimetimi düşün. Hani, seni Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) ile desteklemiştin”⁶⁸

وَ اذْكُرُوْا اللّٰهَ نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَیْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَآلَفَ بَيْنَ قُلُوْبِكُمْ

“Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de o, kalplerinizi birleştirmişti.”⁶⁹

⁶² Hasan, Abbas, *en-Nahvu’l-Vâfi*, Dâru’l-Meârif, 15. Baskı, ts. yy. I/665-666.

⁶³ Bakara, 2/30.

⁶⁴ Ebû Ubeyde, Muammer b. el-Müsenî et-Teyemî el-Basarî, *Mecâzu’l-Kur’ân*, (thk. Muhammed Fuad Sezgin), Mektebe el-Hancı, Kahire, 1381, 1/35–36; es-Suyûtî, *Mu’cemu’l-Edevâtu’n-Nahviyye*, s. 27-29.

⁶⁵ el-Âlûsî, *a.g.e.*, XII/362 ;el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1124.

⁶⁶ Fussilet, 41/13–14.

⁶⁷ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/472.

⁶⁸ Mâide, 5/110.

وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ

“(Ey Muhammed!) Sen hangi işte bulunursan bulun, ona dair Kur’ân’dan ne okursan oku ve (ey insanlar, sizler de) hangi şeyi yaparsanız yapın, siz ona daldığınızda biz sizi mutlaka görürüz.”⁷⁰

Bazı nahivciler ve müfessirler üsteki ayette geçen ذِ in hâl manasında olduğu görüşünü zikrederler. ذِ تَفِيضُونَ فِيهِ lafzındaki manayı ذِ تَفِيضُونَ فِيهِ şeklinde takdir ederler.⁷¹

1.13. Ta’lîl (İllet-Sebep) Manası

Ta’lîl’den maksat sebep ve illet ifade etmesidir. Türkçe’de zira, için, çünkü sebebinden, ... den dolayı, yüzünden gibi anlamlara gelir.⁷²

وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ

“Onlara, ‘(Bu temenniniz) bugün size asla fâyda vermez. Çünkü zulmettiniz. Hepiniz azapta ortaksınız’ denir.”⁷³

Edat bu ayette olduğu gibi ta’lîl manasında olup لَنْ veya لَاجِل olarak takdir edilir. Lamı ta’lîl ve vakit manasında zarf olduğu hususunda ihtilaf vardır.⁷⁴

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِنْكَارٌ قَدِيمٌ

“İnkâr edenler, inananlar için, ‘Eğer o Kur’ân iyi bir şey olsaydı, onlar onu kabulde, bizi geçemezlerdi’ dediler. Onunla doğru yolu bulamadıkları için; ‘Bu eski bir uydurmadır’ diyecekler.”⁷⁵

Aslı itibariyle zaman zarfı olan ذِ in ta’lîl manasında olması husunda bazı ihtilaflar mevcuttur.⁷⁶ Sîbeveyh (ö. 180/796) “Zaman zarfından soyutlanarak sadece ta’lîl manasında olur” diyenlerdendir.⁷⁷

İbn Mâlik (ö. 672/1274) ise harf olduğunu zikreder.⁷⁸

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/103.

⁷⁰ Yûnus, 10/61.

⁷¹ es-Suyûtî, *Mu’cemu’l-Edevâtu’n-Nahviyye*, s. 27-29.

⁷² Çelen, Mehmet, *a.g.e.*, s. 330.

⁷³ Zuhurf, 43/39.

⁷⁴ es-Suyûtî, *Mu’cemu’l-Edevâtu’n-Nahviyye*, s. 27-29.

⁷⁵ Ahkâf, 46/ 11.

⁷⁶ es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmî*, II/172.

⁷⁷ Sîbeveyh, *a.g.e.*, I/290.

⁷⁸ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, II/208.

1.14. Tahkîk Manası

إِذ edatının kullanıldığı manalardan biri de tahkîktir. Dolayısıyla bazı ayetlerde edatın geçtiği yere قَدْ takdir edilir.⁷⁹ Örneğin;

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّىْ جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خٰلِفَةً

“*Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir hâlife yaratacağım’ demişti.*”⁸⁰

Edatın manasının tahkîk olduğunu zikredenler ayeti رَبِّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ şeklinde قَدْ قال şeklinde takdir ederler. İlerde bu konu örnekleriyle açıklanacak.

1.15. Masdar Manası

إِذ edatı أَنْ masdariye manasında olur. Örneğin,

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوْبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً

“(Onlar şöyle yakarır): ‘Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğiltme. Bize katından bir rahmet bahşet. Şüphesiz sen çok bahşedensin.’”

81

Bu ayette geçen إِذ yerine هَدَايْتَنَا بعد cümlesi geldiğinde mastar manası verilmiş olur.⁸²

⁷⁹ el-Murâdî, *a.g.e.*, s. 192; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmî*, II/177; İbn Hişâm, *a.g.e.*, I/98; es-Suyûtî, *Mu’cemu’l-Edevâtu’n-Nahviyye*, s. 27-29.

⁸⁰ Bakara, 2/30.

⁸¹ Âl-i İmrân, 3/8.

⁸² el-Âlûsî, *a.g.e.*, s. II/88; Abdulhâlik Azîma, *a.g.e.*, s. I/152.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDATI'NIN HÜKÜMLERİ

2.1. İ'ın Kendisinden Sonrasına İzafeti

İ edatı fiil ve isim cümlelerine izafet olur.¹

2.1.1. Fiil cümlesine izafeti

Kur'ân'ı Kerîm'de, İ edatının fiil cümlesine olan izafeti isim cümlesine olan izafetinden çok daha fazladır.²

İ'ın izafet olacağı fiil cümlesinin fiili;

- Lafzen ve mana bakımından mazi olur. Örneğin;

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

“Hani, Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir hâlife yaratacağım’ demişti.”³

- Mana bakımından değil ama lafzen mazi olur. Örneğin;

إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا

“Kendilerine uyulanlar o gün azabı görünce, kendilerine uyanlardan uzaklaşacaklar.”⁴

- Lafzen ve mana bakımından muzari olur. Örneğin;

إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٌ

“Üstelik biri insanın sağ tarafında, biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir.”⁵

- Mana bakımından değil ama lafzen muzari olur. Örneğin;

وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ

“Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu.”⁶

¹ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 10.

² Abdülhâlik Azîma, *a.g.e.*, s. 103.

³ Bakara, 2/20.

⁴ Bakara, 2/166.

⁵ Kâf, 50/17.

⁶ Bakara, 2/127.

2.1.2. İsim cümlesine izafeti

وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ

“O vakti hatırlayın ki siz yeryüzünde güçsüz ve zayıf idiniz.”⁷

İz isim cümlesine izafet ettiği zaman, mübtedanın haberinden sonra mazi fiilin gelmesini nahivciler hoş görmezler.⁸ *جَنَّكَ إِذْ زِيدَ قَامَ* gibi. Çünkü *إِذْ* ve *قَامَ* tek cümlede geldikleri hâlde aynı zamana delalet etmelerinden dolayı uygun görülmemektedir. Ama bu durum muzari fiil için geçerli değildir.⁹

İsim cümlesine izafet edilen *إِذْ* edatının haberi Kur’ân’ı Kerîm’de müfret, zarf ve car mecrûr olmak üzere üç şekilde gelmiştir.¹⁰

- Müfred olarak Necm sûresi 32. ayet;

وَإِذْ أَنْتُمْ أَجْنَةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ

“Sizi, topraktan yarattığında da ve analarınızın karnında ceninler iken de, en iyi bilendir.”¹¹

- Zarf olarak Mümin sûresi 18. ayet;

وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطِمِينَ

“Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu, (sanki) gırtlaklara dayanmıştır.”¹²

- Câr ve mecrûr olarak Enâm sûresi 93. ayet;

وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ

“Zalimlerin şiddetli ölüm sancıları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, ‘Haydi canlarınızı kurtarın! Allah’a karşı doğru olmayı söylediğiniz ve onun âyetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız’ diyecekleri zaman hâllerini bir görsen!”¹³

⁷ Enfâl, 8/26.

⁸ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 103.

⁹ el-Muberrred, Muhammed b. Yezîd b. Abdul Ekber es-Semâli el-Ezdî, *el-Muktabadab*, (thk. Abdulhâlik Azîma), Âlemu’l-Kütüb, Beyrut, ts.. IV/348; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, II/208; el-Murâdî, a.g.e., s. 187; İbn Hişâm, a.g.e., I/99.

¹⁰ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., I/ 104.

¹¹ Necm, 53/32.

¹² Mümin, 40/18.

¹³ Enâm, 6/93.

2.1.3. 'İz' in İzafe Edilemeyeceği Lafızlar

Edat kendisinden sonra gelen لعل ، ليت ، لكن ، ليس ، ما دام ، ما زال kelimelerine izafet edilemez.¹⁴

¹⁵ İz ما زيد قائماً veya أتيتك إذ ليس زيد قائماً Şöyle dememiz doğru olmaz

Şart cümlesine de izafet edilemez. Mesela şöyle söylenmesi doğru olmaz, اُنْذِرْ اُنْ تَأْتِنَا تُكْرِمُكَ bu şekilde sadece zaruret olması hâlinde söylenebilir.¹⁶ Buna mukabil şiirlerde izafe edilerek kullanılması da doğru bulunmuştur.¹⁷

2.2. 'İz' in Kendisine izafeti

Arap kelimelerinde bazı zarflar 'İz'e izafet edilmiştir. O kelimeler, يوم، حين، ساعة، ليلة، Arap kelimeleridir.¹⁸ Bazı zarfların ise 'İz'e izafeti caiz değildir. وقت، Eşya، عاقبة، عام، زمان، عشيّة، غداة، kelimesi gibi. Hüzeyl'in kelimelerinde ise 'İz'e izafeti caizdir.¹⁹ olarak varid olmuştur.²⁰

Kur'ân'ın Kerîmde ise 'İz'e sadece يوم، حين، بعد، zaman isimleri izafe edilmiştir. Aşağıdaki ayetlerde olduğu gibi;

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ

“(Onlar şöyle yakarır): ‘Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme. Bize katından bir rahmet bahşet. Şüphesiz sen çok bahşedensin.’”²¹

وَأَنْتُمْ حِينُذْ تَنْظُرُونَ

“Oysa siz o zaman bakıp durursunuz.”²²

يُبَصِّرُونَهُمْ يَوْمَ الْمَجْرِمِ لَوْ يَفْقَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِذِ بَنِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَأَخِيهِ وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤَيِّسُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ

“Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından kurtulmak için oğullarını, karısını, kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde bulunanların hepsini fidye olarak versin de, kendisini kurtarsın.”²³

¹⁴ es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmî*, II/171.

¹⁵ el-Endelûsî, *İrtîşâfu'd-Dârab*, III/1403; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II/174.

¹⁶ el-Endelûsî, *a.g.e.*, III/1403; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II/174; el-Murâdî, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁷ Sîbeveyh, *a.g.e.*, III/75.

¹⁸ Akdağ, Hasan, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹ İz اوان şeklinde ayrı olan bu ifade اوانن şeklinde birleştirilerek yazılmıştır.

²⁰ Abdulhâlik Azîma, *a.g.e.*, I/ 138–139.

²¹ Âl-i İmrân, 3/8.

²² Vâkıa, 56/84.

²³ Meâric, 70/11.

2.2.1. 'İn Başına Aldığı Edatlar

Kur'ân'ı Kerîm'deki ayetlere baktığımızda 'İ edatının başına sadece üç edat geldiğini görürüz.

Bunlar ف (levlâ, vâv, fâ) edatlarıdır.

- 'İn başına Teşvik Levla'sının (لولا التحضيضية) gelmesi;

Kur'ân'da dört yerde geçer.²⁴ Enam 43. ayet bunlardan biridir.

فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

*“Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman yakarıp tövbe etselerdi ya... Fâkat (onu yapmadılar) kalpleri katılaştı. Şeytan da yapmakta olduklarını zaten onlara süslü göstermişti.”*²⁵

'İn ifadesinde görüldüğü gibi edatın başına لولا gelmiştir.

2.2.2. 'İn Başına ف nın Gelmesi

Kur'ân'da iki ayette ve iki şekilde yer alır.

Fâ harfi ya âtîf olarak gelir;²⁶

لَوْلَا جَاءُ عَلَيْهِ بَارِعَةٌ شُهَدَاءُ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ

*“Onlar (iftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirselerdi ya! Mademki şahit getirmediler; işte onlar Allah yanında yalancıların ta kendileridir.”*²⁷

Veya isti'nâfiye olarak gelir;²⁸

ءَأَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

*“Başbaşa konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da, sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Allah bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*²⁹

2.2.3. 'İn başına و 'ın gelmesi

Kur'ân'da en yaygın kullanılabildiği 'İ edatının başında geldiği şeklidir. Özellikle kıssaların ve nimetlerin anlatıldığı ayetlerde çokça görülmektedir.

²⁴ Kurtubî, a.g.e., VI / 274.

²⁵ Enâm, 6/43.

²⁶ Muhyiddîn ed-Dervîş, b. Ahmed Mustafâ, *Î'râbu'l-Kur'ân ve Beyânüh*, Nşr. Dâru'l-İrşâd li'ş-Şuûni'l Câmiiyye, Humus-Suriye, 4. Baskı, 1415, VI/576.

²⁷ Nûr, 24/13.

²⁸ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., X/23.

²⁹ Mücâdele, 58/13.

Edatın başında yer alan و harfi;

Ya âtîf olarak gelir ve ð kendinden öncekine ma'tûf olur. Bakara'nın 34. ayeti gibi,

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.”³⁰

Ya da isti'nâfiye olarak gelir.³¹ Bakara'nın 30. ayeti gibi,

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

“Hani, Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir hâlife yaratacağım’ demişti.”³²

³⁰ Bakara, 2/34.

³¹ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., I/ 76.

³² Bakara, 2/30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İ'RAB VE MANA BAKIMINDAN KUR'AN'I KERİM'DE ذِ EDATI

3.1. Başına و Harfi Alan ذِ'in, Lafzen ve Mana Bakımından Mazi Fiile İzafeti

3.1.1. Lafzen ve mana bakımından mazi olan fiile izafeti

Kur'ân'ı Kerîmde ذِ edatının fiil cümlesine izafesi bağlamında mazi fiile izafeti muzari fiile olan izafetinden çok daha fazladır. Böyle olması çok doğaldır, çünkü edat zaten geçmiş zaman zarfı manasındadır.¹

Başına و harfi alan edatın hem mana olarak hem de lafzen mazi olan fiil cümlesine izafeti Kur'ân'da yaklaşık 57 ayette geçer.

Bu ayetlerin nahivciler ve müfessirler tarafından analizi yapılırken edatın konumu ve manasıyla ilgili karşımıza değişik görüş ve düşünceler çıkmaktadır. Çalışmamızda bu görüşlerin büyük bir kısmını nakletmeye çalışacağız. Bütün ayetlerin teker teker incelenmesi mümkün olmayacağından sadece konuyla ilgili birkaç ayetin tahlilini yapmakla yetineceğiz. Geriye kalan ayetlerin ise sadece adlarını veya meallerini vermekle yetineceğiz.

3.1.1.1. Bakara 34. ayet

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlere olmuştur.”²

- Âtîf manası verenler;

Vav harfi âtîftir ذِ edatı ise وَذِ قَالَ³ ifadesine ma'tûfdur. Bu görüşü ez-Zeccâc (ö. 337/949) ve İbn Atiyye (ö. 542/1147) zikretmiştir.⁴ Edatın âmilinin önceki ذِ olduğunu

¹ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 103.

² Bakara, 2/34.

³ Bakara, 2/30.

⁴ ez-Zeccâc, İbrahîm b. es-Sırrî b. Sehl Ebû İshâk, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, (thk. Abdul Celil Abdu Şelebî), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1. Baskı, 1408/1988, I/112; İbn Atiyye, a.g.e., I/123.

belirtmişlerdir. Taberî de (ö. 310/923) eserinde aynı görüşe yer verir ve mananın اذكروا şeklinde takdir edileceğini belirtir.⁵

Olayların değişik zamanlarda cerayan ettiğini söyleyen Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu görüşün sahih olmadığını zikreder. O'na göre edat geçmiş zaman zarfı manasındadır. Amil, mahzûf فسدوا fiilinin delalet ettiği ve أطاعوا و انقادوا diye takdir edilen lafızlardır.⁶

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

إِذ edatının asıl manası geçmiş zaman zarfı oluşudur. Ebû Hayyân edatın bu ayette yine zarf manasında olduğunu zikreder. فسدوا fiili edatın âmili olup edatı mansûb kılmıştır. Takdiri انقادوا و أطاعوا şeklindedir. Çünkü secde, emre kayıtsız şartsız imtisal etmekle olur.⁷

Cümlenin manası اذكر يا محمد لقومك حين قلنا للملائكة şeklinde takdir edilir. Çünkü ayetin muhatabı Allah'ın Rasulüdür.⁸

- Bedel manası verenler;

Edatın burada bedel manasında olduğunu söyleyenler, içerisinde yine إِذ edatının geçtiği ve konunun başında yeralan وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ⁹ ayetinden bedel olduğunu zikrederler. el-Hâlebî (ö.756/1355) bu görüşü sağlıklı bulmamaktadır. Ona göre iki ayette anlatılan olay fârkli zaman dilimlerinde olmuş olma olasılığı çok fazladır, âtîf harfide buna delildir.¹⁰

- Mefûlü bih manası;

Edat mefûlü bih manasındadır,¹¹ mahzûf اذكر fiiliyle mansup olmuştur, takdiri اذكر إِنْ قُلْنَا şeklindedir. Bu görüşü Mekî b.Ebî Tâlib (ö. 437/1045) zikretmiştir.¹²

- Zâid manası verenler;

⁵ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Ebû Cafer, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Nşr. Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1420/2000, I/501.

⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/245.

⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, I/245.

⁸ es-Sâbûnî, Muhammed Alî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Baskı, Dâr es-Sâbûnî, 9. Baskı, Kahire, 1399/1979, I/47; Celâluddîn el Mahallî ve Celâluddîn es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celileyn*, Dâru'l-Îha, 1. Baskı, Dimaşk, 1412/1992, s. 6.

⁹ Bakara, 2/30.

¹⁰ es-Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf, *ed-Durru'l-Mesûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, (thk. Ahmed Muhammed Harrat), Dâru'l-Kalem, Dimaşk, ts.. I/271.

¹¹ Akdağ, Hasan , *a.g.e.*, s. 12.

¹² Mekî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî, *Müşkilü'l-Râb'il-Kur'ân*, (thk. Hatim Salih ed-Damin), Dâru'l Beşair, Dimaşk, 1. Baskı, 1424/2003, I/125; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/245.

Ebû Ubeyde, (ö. 209/824) edatın zâid olduğunu ve takdirinin ise *وَقُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ* cümlesi olduğunu zikreder. Muammer b. el-Müsenî de aynı görüşü paylaşmış Esved b. Ya'fer'den delil getirmiştir.¹³

ez-Zeccâc (ö. 337/949), en-Nahhâs (ö. 338/950) ve bütün müfessirler bu görüşü kesinlikle reddetmişlerdir. en-Nahhâs: “Bu hatadır, çünkü *إِذْ* isimdir ve zaman zarfıdır” demiştir. ez-Zeccâc da bunun Ebû Ubeyde için büyük bir yanılğı olduğunu nakleder.¹⁴

- Tahkîk ifade eden *قَدْ* manası verenler;

Edat tahkîk ifade eden *قَدْ* manasındadır. Cümle *وَقَدْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ* şeklinde takdir edilir.

Aşağıdaki ayetler de yer alan *إِذْ* edatı yukarıdaki ayetler için yapılan aynı görüşler kapsamında olduğu için ayrıca tahlilini yapmıyoruz.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتُ طِينًا

“Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik, onlar da saygı ile eğilmişlerdi. Yalnız İblis saygı ile eğilmemiş, ‘Hiç ben, çamur hâlinde yarattığın kimse için saygı ile eğilir miyim?’ demişti.”¹⁵

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَدُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا

“Hani biz meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis'ten başka hepsi saygı ile eğilmişlerdi. İblis ise cinlerdendi de Rabbinin emri dışına çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da İblis'i ve neslini, kendinize dostlar mı ediniyorsunuz? Hâlbuki onlar sizin için birer düşmandırlar. Bu, zalimler için ne kötü bir bedeldir!”¹⁶

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى

“Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de, İblis'ten başka melekler hemen saygı ile eğilmişler; İblis bundan kaçınmıştı.”¹⁷

3.1.1.2. Bakara 30. ayet

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

“Hani, Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir hâlife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz

¹³ Ebû Ubeyde, a.g.e., I/36.

¹⁴ Ebû Ubeyde, a.g.e., I/36.

¹⁵ İsrâ, 17/ 61.

¹⁶ Kehf, 18/50.

¹⁷ Muhammed Alî, 20/ 116.

²⁴ İbn Kesir, el-İmâm el-Hâfız İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l Kur'ân'il Azîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2. Baskı, 1410/1990, I/67; Ebû Ubeyde, *a.g.e.*, I/36; Kurtubî, *a.g.e.*, I/181.

en-Nahhâs (ö. 338/950) ve ez-Zeccâc edatın zâid olduğu görüşüne katılmazlar. Onlar edatın isim ve geçmiş zaman zarfı olduğunu zikrederler.²⁶

- Tahkîk ifade eden قد manası verenler;

İbn Hişâm (ö. 761) إذ edatının tahkîk ifade eden قد manasında bir harf olup وقد قال ربك şeklinde takdir edileceği görüşünü kabul etmemektedir. Çünkü herhangi bir delil ve gerekçe olmadan bir kelimenin maruf (bilinen) manasını bırakmanın doğru olmadığı görüşündedir.²⁷

- Mefûlû bih manası verenler;

Mekkî (ö. 437/1045), Zemahşerî (ö. 538/1143), İbn Atiyye (ö. 542/1147) ve el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) zikrettikleri başka bir yaklaşıma göre, bu ayette geçen إذ edatı mefûlû bih'tir, mahzûf اذكر fiiliyle mansûbtur ve اذكر إذ قال şeklinde takdir edilir.²⁸

İbn Hişâm da (ö. 761) aynı görüşü savunmakla beraber özellikle Kur'ân kıssalarının başında yer alan إذ edatının çoğunlukla mahzûf اذكر fiilinin mefûlûn bihi olacağını ekler.²⁹

İbn Hişâm bu görüşüne el-Ferra'nın (ö. 207/823) Enfâl ve Araf sûrelerinde yer alan اذْكُرُوا اذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرَكُمْ³⁰ ve اذْكُرُوا اذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرَكُمْ³¹ ayetlerini delil göstererek “Allah’u Teâla اذكروا fiilini bu ayetlerde açıkça kullanmıştır. اذكروا fiilinin diğer ayetlerde yer almaması onun mahzûf olduğuna delalet eder” der.³²

- Haber manası verenler;

Nahivciler ve müfessirlerden gelen başka bir nakilde ise, ayette geçen اذ'in mahzûf olan ابتداء خلقكم وقت قول ربك mübteda cümlesinin haberi olduğu görüşüdür.³³ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu görüşü zayıf olarak niteler ve “bizlerin yaratılma zamanı ile Allah’ın meleklerle söylediği اذْ خَلَقَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ sözünün zamanı aynı vakit dilimi değildir” der.³⁴

Buraya kadar gerek müfessirler ve gerekse de nahivcilerce yukarıdaki ayette geçen edat için nakledilen görüşler muvacehesinde, edatın geçmiş zaman zarfı olduğu

²⁵ Râcî el-Esmer, *a.g.e.*, s. 11.

²⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, I/181.

²⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. I/98 ; Râcî el-Esmer, *a.g.e.*, s. 11.

²⁸ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I/67; Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, I/124 ; Zemahşerî, *a.g.e.*, I/99 ; İbn Atiyye, *a.g.e.*, I/116; el-Ukberî, *a.g.e.*, I/46.

²⁹ İbn Hişâm *a.g.e.*, I/94.

³⁰ Enfâl, 8/26.

³¹ A'râf, 7/86.

³² el-Ferrâ, Ebû Zekariyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Manzûr ed-Deylemî, *Meâni'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr ve Arkadaşları, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, Kahire, 3. Baskı, 1422/2001, I/35.

³³ İbn Atiyye, *a.g.e.*, s. I/116; el-Ukberî, *a.g.e.*, I/46.

³⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/222.

daha sağlıklı görülmektedir. Çünkü bu edatta asıl olan zarfîyyet manası oluşudur. Ebû Hayyân bu ayetin tefsirini yaparken “*‘î edatı ancak zaman zarfı olur. Mefûl, ta’lîl harfi, mufâcee, mekân zarfı ve zâid olamaz*” der.³⁵

Edatın genelde zâid olduğunu ileri sürenler bu ayet için de aynı görüşü zikrederler. Ayetin başında bulunan edatı zâid olarak değerlendirirler ve cümleyi edatı yok sayarak ونجيناكم fiiliyle başlatırlar.⁴³

- Tahkîk ifade eden قد manası verenler;

Ayette geçen edata yapılan başka bir analiz de şudur. Edat tahkîk manasını ifade eden قد olarak kullanılmıştır. Mana ... وقد نجيناكم şeklinde takdir edilerek edat kaldırılır, yerine قد konulur.

3.1.1.4. Âl-i İmrân 81. ayet

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْنَاكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ

“Hani, Allah peygamberlerden, ‘Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz’ diye söz almış ve ‘Bunu kabul ettiniz mi; verdiğim bu ağır görevi üstlendiniz mi?’ demişti. Onlar, ‘Kabul ettik’ demişlerdi. Allah da, ‘Öyleyse şahid olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım’ demişti.”⁴⁴

- İ in başındaki vâv harfinin isti’nâfiye veya âtîf harfi olduğu zikredilir.⁴⁵

- Ma’tûf manası verenler;

Edat وَأَخَذْتُمْ⁴⁶ ayetine ma’tûftur. Mahzûf olan ve اصطفى olarak takdir edilen fiil, edatın âmîlidir. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu görüşü “gerçek bilgiden çok uzak” olarak değerlendirmiştir.⁴⁷

- Zarf manası verenler;

Nahiv âlimlerinin ve müfessirlerin büyük çoğunluğu ayetin başındaki İ edatının zarf olduğu hususunda ittifâk ederler. Zarf manasında olan edat وَأَقْرَرْتُمْ cümlesindeki قال ile mansûb olmuştur.⁴⁸

Yukarıda tahlilini yaptığımız bakara 49. ayette geçen İ edatı için söylenen mefûlü bih, zâid ve tahkîk ifade eden قد manasında olduğu görüşü yukarıdaki ayet hakkında da söylendiğinden ayrıca tekrar zikretmiyoruz.

⁴³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., I/311.

⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/81.

⁴⁵ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., I/549.

⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/42.

⁴⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhît, III/236.

⁴⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., III/236.

Aşağıdaki ayette yer alan *إِذ* edatı yukarıdaki ayetler için yapılan aynı inceleme kapsamındadır.

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُنَيِّنَنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكُونُوا فِتْنَةً وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا
فَبُيِّنَ مَا يَشْتَرُونَ

“*Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz’ diye sağlam söz almıştı. Fâkat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler. Yaptıkları bu alış verişi ne kadar kötüdür.*”⁴⁹

3.1.1.5. Ahzâp 7. ayet

وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا

“*Hani biz peygamberlerden sağlam söz almıştık. Senden, Nûh'tan, İbrahim, Mûsâ ve Meryem oğlu İsa'dan da. Evet, biz onlardan sapa sağlam bir söz almıştık.*”⁵⁰

- Ma'tûf manası verenler;

إِذ'in başındaki vâv harfinin âtîf harfi olduğu zikredilir. Edat bir önceki 6. ayette geçen *فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا* cümlesindeki car mecrûr *فِي الْكِتَابِ* lafzına mahâllen ma'tûftur. Amil *مَسْطُورًا* kelimesidir.⁵¹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Nahiv âlimlerinin ve çoğu müfessirlerin naklettiği başka bir görüş ise edatın geçmiş zaman zarfı olduğu ve *مَسْطُورًا* ifadesi ile mansup kılındığıdır.⁵²

Yukarıda tahlilini yaptığımız bakara 49. ayette geçen *إِذ* edatı için söylenen mefûlû bih, zâid ve tahkîk ifade eden *قَدْ* manasında olduğu görüşü yukarıdaki ayet hakkında da söylendiğinden ayrıca tekrar zikretmiyoruz.⁵³

3.1.1.6. Bakara 124. ayet

وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

“*Bir zaman Rabbi İbrahim'i bir takım emirlerle sınamış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: ‘Ben seni insanlara önder yapacağım.’*”

⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/187

⁵⁰ Ahzap, 33/7.

⁵¹ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., IX/96.

⁵² İbn Atiyye, a.g.e., IV/371.

⁵³ İbn Atiyye, a.g.e., IV/371.

İbrahim de, 'Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!)' demişti. Bunun üzerine Rabbi, 'Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz' demişti."⁵⁴

إِذ'in başındaki vâv harfinin isti'nâfiye vâv' ı olduğu söylenir.⁵⁵

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfı olup âmili kendinden sonra gelen mahzûf *وَإِذْ ابْتَلَاهُ كَان* şeklinde dir veya *إِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ* ' dir veya *كَانَ كَيْتٌ وَكَيْتٌ* cümlesindeki *كَانَ كَيْتٌ وَكَيْتٌ* şeklindedir.⁵⁶

- Mefûlû bih manası verenler;

Edat mefûlûn bih'tir ve mahzûf *اذْكُرْ* fiili ile mansuptur, takdiri *وَإِذْ ابْتَلَىٰ* dır.⁵⁷

- Zâid manası verenler;

Edat cümlede zâid konumunda olup *وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ* şeklinde takdir edilir.⁵⁸

- Tahkîk ifade eden *قَدْ* manası verenler;

Edat sadece tahkîk ifade eden *قَدْ* manasındadır ve cümle ... *وَإِذْ ابْتَلَىٰ* diye takdir edilir.⁵⁹

3.1.1.7. Bakara 260. ayet

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَلَكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي قَالَ فَخَذَ مِنْهُ الطَّيْرَ فَصَرَّهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

"Hani İbrahim, 'Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster' demişti. (Allah ona) 'İnanmıyor musun?' deyince, 'Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için' demişti. 'Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.'"⁶⁰

إِذ'in başındaki vâv harfinin isti'nâfiye vâv' ı olduğu zikredilir.⁶¹

- Mefûlûn bih manası verenler;

Ayetin başında bulunan *إِذْ* edatı mefûlû bih manasındadır. Amil 258. ayette geçen *الْمَ تَرِ* ifadesidir. Yani *الْمَ تَرِ* *إِذْ* manasındadır.⁶² Edata mefûlû bih manasını

⁵⁴ Bakara, 2/124.

⁵⁵ Muhyiddîn ed-Dervîş, *a.g.e.*, I/178.

⁵⁶ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/141; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/599.

⁵⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/141.

⁵⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/141.

⁵⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/599.

⁶⁰ Bakara, 2/260.

⁶¹ Muhyiddîn ed-Dervîş, *a.g.e.*, I/401.

⁶² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, II/621.

verenlerin edatın âmili konusunda naklettikleri başka bir görüş ise gizli olan mahzûf اذكر fiili olduğudur. Cümle اذكر إذ قال إبراهيم şeklinde takdir edilerek manalandırılır.⁶³

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler,

Edata mefûlü bih manası verenlerin görüşlerini ve edatı etkileyen âmilin hangi lafız olduğu hususunu zikrettikten sonra şimdi de edatla ilgili başka bir görüşü zikredeceğiz. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşüne yer verir. Böyle olunca edatın âmili اَوَّلَمَ ثُوْمِنَ cümlesi olur, yani âmil zarftan sonra gelmiştir.⁶⁴

Yukarıda tahlilini yaptığımız ayetlerde yer alan اذ edatı için söylenen zâid ve tahkîk ifade eden قد manasında olduğu görüşü yukarıdaki ayet hakkında da söylendiğinden ayrıca tekrar zikretmiyoruz.

3.1.1.8. Lokmân 13. ayet

وَإِذْ قَالَ لُقْمَنُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

“Hani Lokmân oğluna öğüt vererek şöyle demişti: ‘Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.’”⁶⁵

- Mefûlün bih manası verenler;

اِذْ edatına mefûlü bih manası verenler bu ayette de aynı manayı vererek اِذْ edatının mefûlü bih olduğunu zikretmişlerdir. Edatı nasb eden âmil mahzûf olan ve اذكر fiilidir.⁶⁶

-

G

geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Nahiv âlimlerinin ve müfessirlerin çoğunun edatın geçmiş zaman zarfı olduğu konusunda görüş birliği içinde olduklarını belirtmiştik. Aynı görüşü burada da zikrederek edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu belirtirler. اِذْ kendinden önceki ayette geçen وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَنَ الْحِكْمَةَ⁶⁷ cümlesindeki آتَيْنَا fiilinin zarfıdır. Mana takdiren اِذْ وآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ⁶⁸ şeklinde olur.

⁶³ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., II/572; es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celîleyn*, s. 44.

⁶⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, II/621.

⁶⁵ Lokman, 31/13.

⁶⁶ Mekî b. Ebî Tâlib, a.g.e., II/116; el-Ukberî, a.g.e., II/1044.

⁶⁷ Lokman, 31/12

⁶⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII/413; el-Âlûsî, a.g.e., XI/84.

Yukarıda tahlilini yaptığımız ayetlerde yer alan *إِذ* edatı için söylenen zâid ve tahkîk ifade eden *قَدْ* manasında olduğu görüşü yukarıdaki ayet hakkında da söylendiğinden tekrar ayrıca zikretmiyoruz.

3.1.1.9. Kehf 16. ayet

وَإِذْ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا

“(İçlerinden biri şöyle dedi:) ‘Mademki onlardan ve Allah’tan başkasına tapmakta olduklarından yüz çevirip ayrıldınız, o hâlde mağaraya çekilin ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve içinde bulunduğunuz durumda yararlanacağınız şeyler hazırlasın.’”⁶⁹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

el-Ukberî (ö. 616/1219) “*edatın başında bulunan vâv harfi isti’nâfiye و’ıdır. إِذْ edatı ise zarftır. Zarfın âmili mahzûf وقت اعتزالهم لبعض وقال بعضهم لبعض وقت اعتزالهم cümlesidir.*”⁷⁰ der. Ayrıca âmilin فَأَوْا kelimesi olabileceğide zikredilen görüşler arasındadır.⁷¹

- Mefûlû bih manası verenler;

Edata geçmiş zaman zarfı manası verenlerin yanısıra ayrıca mefûlû bih olduğu da zikredilen görüşler arasındadır. Onlara göre edat mefûlûn bih manasındadır, gizli اذکر fiiliyle mansuptur. Cümle إِذْ اذْكُرْ اذْ اَعْتَرَلْتُمُوهُمْ şeklinde takdir edilir.⁷²

- Ta’lîl manası verenler;

İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Hişâm (ö. 761) ve Suyuti (ö. 911/1505) bu ayette ki *إِذ* edatına ta’lîl manası verenlerdendir. Onlara göre edat burada ta’lîl içindir, cümle إِذْ اذْكُرْ اذْ اَعْتَرَلْتُمُوهُمْ فَأَوْا إِلَى الْكَهْفِ diye takdir edilir. Edata ta’lîl manası verenler edatın Lamu’l illet (illet lamı) menzilesinde olduğunu zikrederler.⁷³

3.1.2. Mana bakımından hem mazi hem de istikbal ihtimalli mazi fiile izafeti

إِذ’in bu çeşidi Kur’ân’ı Kerîm’de sadece bir ayette bulunur. Edat lafzen mazi fiile izafet etmiştir ancak fiil mana olarak hem mazi hem de istikbal ihtimali taşımaktadır. Başına و harfi alarak başlayan ayet Mâide 116. ayettir.

⁶⁹ Kehf, 18/16.

⁷⁰ el-Ukberî, a.g.e., II/840.

⁷¹ el-Esterabâdi, a.g.e., IV/511.

⁷² Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/471.

⁷³ es-Suyûtî, *Mu’cemu’l-Edevâtu’n-Nahviyye*, s. 27-28 ; es-Suyûtî, *Hem’u’l-Hevâmî*, II/176 ; İbn Hişâm, a.g.e., s. I/97 ; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, II/208.

3.1.2.1. Mâide 116. ayet

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ

“Allah kıyamet günü şöyle diyecek: ‘Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah’ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin dedin?’ İsa da şöyle diyecek: ‘Seni bütün eksikliklerden uzak tutarım. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem benim için söz konusu olamaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem. Şüphesiz ki yalnızca sen gaybları hakkıyla bilersin.”⁷⁴

- Zâid manası verenler;

Ebû Ubeyde, (ö. 209/824) daha önce geçtiği üzere burada da *إِذْ*’in zâid olduğunu söyler. Cümlemin takdirini *وقال الله يا عيسى* şeklinde zikreder.⁷⁵ Zâid olduğu zaman herhangi bir âmile ihtiyaç duymaz. Fâkat bu görüş nahivcilerce zayıf olarak değerlendirilmiştir. Çünkü isimlerde asıl olan zâid olmamalarıdır.

- *إِذَا* manası verenler;

İbn Abbâs (ö. 65/687–688) ve Katâde (ö. 117/735) ayette yer alan *إِذَا* edatının *إِذَا* manasında olduğunu zikrederler. Bu, kıyamet günü Allah’ın bütün yaratılanların liderlerine söylediği bir sözü ve kelimidir. Dolayısıyla *إِذَا*’in mazi olan geçmiş zaman manası ayetin içerdiği mana ile mütenakız olacağından dolayı edat bu ayette istikbal manasına dönüşmüştür.⁷⁶

Ebû Hayyân, (ö. 745/1344) edatın arkasından mazi fiilin gelmesi nedeniyle fiilin *إِذَا* olarak takdir edilmesi görüşünü desteklemez, edatın asli manası olan geçmiş zaman zarfı manasında olmasını daha doğru bulur.⁷⁷

- Ma’tûf manası verenler;

Edatın ma’tûf olduğu fikrine sahip nahivci ve müfessirlerin bir kısmı edatı önceki *إِذْ قَالَ الْخَوَارِثُونَ*⁷⁸ ayetine atfederler. Dolayısıyla önceki *إِذْ قَالَ* ye nispet edilen gizli *اذكر* fiili edatı naspeden konumdadır. Cümlemin takdiri *اذكر إذ قال* ‘dir.⁷⁹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

⁷⁴ Mâide, 5/116.

⁷⁵ Ebû Ubeyde, *a.g.e.*, I/183; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, IV/415.

⁷⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, IV/415.

⁷⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, IV/415.

⁷⁸ Mâide, 5/112.

⁷⁹ el-Âlûsî, *a.g.e.*, IV/61.

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşündedir. Ona göre asıl olan edatın zarfiyyetidir. Söz *يقول* olarak tevil edilip dönüştürülemez.⁸⁰

3.2. Başına و Harfi Almayan إِذ'in Lafzen ve Mana Bakımından Mazi Fiile İzafeti

3.2.1. Başında و olmayan edatın lafzen ve mana bakımından mazi fiile izafeti

Kur'ân'ı Kerîm'de 104 yerde إِذ edatı lafzen ve mana bakımından mazi olan fiile izafe edilmiştir. İlgili ayetlerde edatın başında و harfî yer almamıştır.

3.2.1.1. Meryem 16. ayet

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا

“(Ey Muhammed!) Kitapta (Kur'ân'da) Meryem'i de an. Hani ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti.”⁸¹

- Bedel manası verenler;

Ayette yer alan إِذ edatı مَرْيَم isminden bedeldir, edatın âmili اذكر diye takdir edilen fiildir. Edat bedel-i iştimal (iştimal bedeli)'dir. Çünkü zamanlar, içinde bulunulan ana müstemildir.⁸² Ayrıca ayette مريم'in zikredilmesi bu acayip kıssanın vaktinin de zikredilen aynı vakit olduğunu gösterir. el-Ukberî (ö. 616/1219) bu görüşü uzak olarak görür.⁸³

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Nahiv âlimlerinin çoğunluğu edatın geçmiş zaman zarfı manasında olduğunu zikretmişlerdir. Sadedinde olduğumuz ayette yer alan edat için geçmiş zaman zarfıdır, âmili مريم'in mahzûf olan اذ انتبذت ⁸⁴ cümlesindeki muzaf خبر kelimesi olduğunu zikrederler. es-Semîn el-Hâlebî (ö.756/1355) ise cümleyi اذ انتبذت olarak takdir etmiştir.⁸⁵

- Mefûlû bih manası verenler;

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) çoğunlukla edata geçmiş zaman manası vermesine rağmen burada değişik bir görüş zikreder. Ona göre edat mefûlû bih manasındadır, edatı

⁸⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, IV/415.

⁸¹ Meryem, 19/16.

⁸² es-Suyûtî, *Hem'u'l-Hevâmî*, II/173; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/868.

⁸³ Zemahşerî, *a.g.e.*, III/8; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/247.

⁸⁴ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/868.

⁸⁵ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, IX/96.

nasbenden âmil öncesinde yer alan اذكر fiilidir. Ayrıca O, edatın zarfıyettten çıktığını belirterek bu hâliyle hem mazi üzerine baki kalıp hem de âmilinin istikbal manası taşınması imkânsız olacağını belirtmiştir.⁸⁶

- Hâl manası verenler;

Ebû Hayyân ve el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) naklettikleri başka bir tahlil ise şudur; ذِ mahzûf muzaftan hâl manasındadır, muzafın takdiri نَبَأُ مَرْيَمَ veya خبر مَرْيَمَ ifadeleridir.⁸⁷

- (أَنْ) Masdariye manası verenler;

Edatın hakkında değişik bir yaklaşım da Âlûsî tarafından zikredilmiştir. O, edatın أَنْ masdariye manasında olduğunu belirtmiş ve görüşünü desteklemek için şu sözü delil olarak getirmiştir, لا أكرمك إِذْ لَمْ تَكْرَمْنِي yani لأنك لَمْ تَكْرَمْنِي manasındadır. Âlûsî'nin bu görüşüne göre ayetin takdiri şöyle olur; وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ أَنْ اتَّخَذَتْ⁸⁸

Yukarıda tafsilatlı bir biçimde açıklamaya çalıştığımız konu hakkında Cumhur'un en çok tercih ettiği görüşün edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşü olmuştur. Çünkü edatta aslolan mana zarfıyettir. Ciddi bir gerekçe olmadan edatı zarfıyet olmaktan çıkarıp başka manalara hamletmek doğru olmaz.

Aşağıdaki ayetler yukarıda tahlilini yaptığımız ayetin aynı tartışma kapsamı içinde olduğundan dolayı ayrıca zikretmiyoruz.

وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ

“(Ey Muhammed!) Kulumuz Eyyub'u da an. Hani o, Rabbine, ‘Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu’ diye seslenmişti.”⁸⁹

وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ وَقَدْ خَلَّتِ النَّذْرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ

“Kendisinden önce ve sonra uyarıcıların gelip geçmiş olan Âd kavminin kardeşini (Hûd'u) hatırla. Hani Ahkâf'taki kavmini, ‘Ancak Allah'a ibadet edin, çünkü ben sizin adınıza büyük bir günün azabından korkuyorum’ diye uyarmıştı.”⁹⁰

⁸⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/247.

⁸⁷ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/868; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/247.

⁸⁸ el-Âlûsî, *a.g.e.*, VIII/393; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, VII/247; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/868.

⁸⁹ Sâd, 38/41.

⁹⁰ Ahkâf, 46/21

⁹⁹ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/117.

ayrıca bu şekliyle de iki cümle arasında mananın tenasüp olacağı görüşü nahiv âlimlerince daha fazla benimsenmiştir.

3.2.1.3. Âl-i İmrân 103. ayet

وَاذْكُرُوا لِلّٰهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءَ قَالَفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُم مِّنْهَا كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

*“Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de o, kalplerinizi birleştirmişti. İşte onun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de o sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz.”*¹⁰⁰

Âl-i İmrân süresinin 103. ayetinde geçen ذِ edatının manaları ve edatı etkileyen âmiller konusunda diğer örnek ayetlerde olduğu gibi değişik yaklaşımlar olmuştur. Geçmiş zaman zarfı, bedel, hâl ve mefûlün bih manalarında olduğuna dair nahiv âlimleri ve müfessirler arasında görüşler vardır. Şimdi bu görüşleri ve sahiplerinin delillerini ayrıca zikretmeye çalışacağız.

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfı manasındadır, öncesinde yer alan نِعْمَتَ الله, انعام الله manasında edatın âmilidir, nasbedendir.¹⁰¹ Edatın âmilinin نِعْمَتَ الله olduğunda zikredilir.¹⁰²

- Bedel manası verenler;

Edatın bedel manasında olduğu görüşünde olanlar onun نِعْمَتَ الله ifadesinden bedel olacağını zikrederler. Yani وَاذْكُرُوا قَوْلَكُمْ وَتَقْتُمْ manasında takdir edilir. Bu şekliyle bedel-i İştimal (iştimal bedeli)'dir.¹⁰³

- Hâl manası verenler;

Edatın hâl manasında olduğunda nakledilmiştir. el-Ukberî, (ö. 616/1219) onun نِعْمَتَ lafzından hâl manasında olabileceğini zikreder.¹⁰⁴

- Mefûl bih manası verenler;

Edat, öncesinde yer alan وَاذْكُرُوا fiiliyle mansûb mefûlün bih manasındadır.¹⁰⁵
“Zarf manasında olmayıp mefûlün bih manasında olması mananın fesada uğramasını

¹⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/103.

¹⁰¹ el-Ukberî, a.g.e., I/283.

¹⁰² es-Suyûtî, Hem 'u 'l-Hevâmî, II/173.

¹⁰³ Zemahşerî, a.g.e., I/302-303.

¹⁰⁴ el-Ukberî, a.g.e., I/283.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru 'l-Muhî, III/287; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III/333.

engeller, çünkü اذكروا müstakbeldir, إذ ise mazidir” diyen es-Semîn el-Hâlebî (ö.756/1355) bu görüşte olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶

Aşağıda yer alan ayetler yukarıda tartıştığımız ayetin paralelinde olduğu için ayrıca bir analiz yapmadan sadece ayeti ve mealini yazmakla yetineceğiz.

وَاذْكُرُوا لِلّٰهِ نِعْمَةً اَللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمِثْلَاقَهُ الَّذِي وَاَتَقَكُم بِهِ اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا وَاَتَقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

“Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve ‘işittik, itaat ettik’ dediğinizde ona verdiğiniz ve sizi kendisiyle bağladığı sağlam sözü hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir.”¹⁰⁷

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هُمْ قَوْمٌ اَنْ يَّبْسُطُوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاَتَقُوا اللّٰهَ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

“Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecavüze) kalkışmıştı da Allah (buna engel olmuş) onların ellerini sizden çekmişti. Allah'a karşı gelmekten sakının. Mü'minler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”¹⁰⁸

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ جَعَلَ فِيْكُمْ اَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَاَتَيْكُمْ مَّا لَمْ يُؤْتِ اَحَدًا مِّنْ اَلْعَالَمِيْنَ

“Hani Mûsâ kavmine demişti ki: ‘Ey kavmim! Allah'ın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani içinizden peygamberler çıkarmıştı. Sizi hükümdarlar kılmıştır ve (diğer) toplumlardan hiçbirine vermediğini size vermişti.”¹⁰⁹

اَذْكُرْ نِعْمَتِيْ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ اِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ

“Ey Meryem oğlu İsa! Senin üzerindeki ve annen üzerindeki nimetimi düşün. Hani, seni Ruhul-Kudüs (Cebrail) ile desteklemiştim.”¹¹⁰

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ اَنْجَاكُمْ مِنْ اَلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيَدَّبُّوْنَ اَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِيْ ذٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ عَظِيْمٌ

“Hani Mûsâ kavmine, ‘Allah'ın size olan nimetini anın. Hani O sizi, Firavun ailesinden kurtarmıştı. Onlar sizi işkencenin en ağırına uğrattıyorlar, oğullarınızı

¹⁰⁶ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III/333

¹⁰⁷ Mâide, 5/7.

¹⁰⁸ Mâide, 5/11.

¹⁰⁹ Mâide, 5/20.

¹¹⁰ Mâide, 5/110.

boğazlayıp kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı. İşte bunda size Rabbinizden büyük bir imtihan vardır' demişti. ”¹¹¹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحاً وَجُوداً لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا

“Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani (düşman) ordular üzerinize gelmişti de biz onların üzerine bir rüzgâr ve göremediğiniz ordular göndermiştik. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir. ”¹¹²

3.2.1.4. Âl-i İmrân 35. ayet

إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

“Hani, İmran'ın karısı, ‘Rabbim! Karnımdaki çocuğu sırf sana hizmet etmek üzere adadım. Benden kabul et. Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin’ demişti. ”¹¹³

Bu ayette geçen ذ edatının manası hakkında zâid olduğu, zarf olduğu ve mefûlün bih olduğu görüşleri vardır.

- Zâid manası verenler;

Ayetin başında yer alan ذ zâiddir, ayetin takdiri امرأة عمران şeklinde. Ebû Ubeyde (ö. 209/824) bu görüştedir.¹¹⁴ Muhammed b. Yezid manayı ذكر ذ şeklinde verirken ez-Zeccâc (ö. 337/949) ise manayı امرأة عمران ذ قالته şeklinde verir.¹¹⁵

- Zarf manası verenler;

ذ zarf manasındadır, âmil önceki ayette geçen سمیع¹¹⁶ kelimesidir, edat bu lafız ile mansûb olmuştur. Bunu İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923) zikretmiştir.¹¹⁷

Edatı nasbenden âmilin hangi lafız olabileceği ile ilgili başka bir görüş ise Mekkî (ö. 437/1045) ve Zemahşerî (ö. 538/1143) tarafından dile getirilmiştir. Mekkî, edatı nasbenden âmilin سمیع عَلِيم lafızlarının olabileceğini ifade eder.¹¹⁸

¹¹¹ İbrahim, 14/6.

¹¹² Ahzâb, 33/9.

¹¹³ Âl-i İmrân, 3/35.

¹¹⁴ Ebû Ubeyde, a.g.e., I/90; Kurtubî, a.g.e., IV/42.

¹¹⁵ Kurtubî, a.g.e., IV/42.

¹¹⁶ Âl-i İmrân, 3/34.

¹¹⁷ et-Taberî, a.g.e., VI/328.

¹¹⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/194.

Zemahşerî ise âmilin aynı ayetteki سَمِيعٌ عَلِيمٌ lafızları olduğunu, edatın bu kelimelerle mansûb olduğunu belirtir. el-Ukberî (ö. 616/1219) ise sadece عليم kelimesinin yeterli olduğunu kaydeder.¹¹⁹

Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) yukarıda açıkladığımız görüşünü Ebû Hayyân (ö. 745/1344) kabul etmemektedir. Zemahşerî'nin görüşünün doğru olmayacağını, çünkü عليم sözü ya haberden sonra gelen haberdır veya سمیع sözünün vasfıdır, eğer haber olursa âmil ile ma'mul arasına fâsıla girer, buda nahiv kurallarına muhâlifdir. Bu gerekçeyle yukarıdaki görüşün caiz olamayacağını ifade ederek itiraz etmiştir.¹²⁰

ez-Zeccâc (ö. 337/949), zarf manası verilen إِذْ'i nasbden اصطفى kelimesinin manasının ... اذ قال آل عمران إذ قالت ... olarak takdir edilen cümle olabileceği görüşündedir.¹²¹

- Mefûlû bih manası verenler;

Edatı nasbden âmil اذكر fiilidir, mefûlû bih manasındadır. Cümle اذكر يا محمد إذ şeklinde takdir edilir. Mekkî (ö. 437/1045) ve Zemahşerî bu görüşü zikrederler.¹²²

Nahiv âlimleri ve bazı müfessirler ayetteki إِذ edatının zarf olduğu görüşünün daha tercihe şayan olacağını zikrederler. Çünkü onlara göre إِذ edatında asıl olan zarfiyet manasında oluşudur.

3.2.1.5. Âl-i İmrân 45. ayet

إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ

“Hani melekler şöyle demişti: ‘Ey Meryem! Allah seni kendi tarafından bir kelime ile müjdeliyor ki, adı Meryemoğlu İsa Mesih'dir. Dünyada da, ahirette de itibarlı ve Allah'a çok yakın olanlardandır.”¹²³

Âl-i İmrân 45. ayetin başında bulunan إِذ edatı ve manaları hususunda geçmiş zaman zarfı, bedel ve Mefûlû bih olduğuna dair üç görüş kaydedilmiştir. Bu görüşler ve sahiplerinin delilleri şu şekildedir.

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Geçmiş zaman zarfı olan إِذ edatı 44. ayetin sonunda yer alan يَخْتَصِمُونَ¹²⁴ fiiliyle mansûbtur. Dikkat edilirse burada edatın âmili zarfın önüne geçmiştir. ez-Zeccâc, (ö.

¹¹⁹ Zemahşerî, a.g.e., I/272 ; el-Ukberî, a.g.e., I/253.

¹²⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, III/114.

¹²¹ ez-Zeccâc, Meâni'l-Kur'ân, s. I/400.

¹²² Zemahşerî, a.g.e., I/272 ; Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/194.

¹²³ Âl-i İmrân, 3/45.

337/949) Mekkî (ö. 437/1045) ve el-Ukberî (ö. 616/1219) bunu zikrederler. Edatın 44. ayette geçen ¹²⁵ وما كنت لديهم ile müteallık olması da muhtemeldir. ¹²⁶

- Bedel manası verenler;

ez-Zeccâc (ö. 337/949), Mekkî, el-Ukberî ve Zemahşerî'den (ö. 538/1143) gelen değişik bir rivayette ise ¹²⁷ إِذْ edatının önceki ayette yer alan ¹²⁸ إِذْ sözünden bedel olduğu, yani ¹²⁹ إِذْ edatı önceki ¹³⁰ إِذْ'den bedeldir görüşü yer alır.

Bu görüş biraz sıkıntılıdır. Çünkü ¹³¹ إِذْ edatı yine ¹³² إِذْ edatından bedeldir dersiniz o zaman ¹³³ اختصام zamanı ile meleklerin sözünün aynı zaman diliminde olması icap eder. Hâlbuki bu durum burada mevcut değildir.

Zemahşerî ¹³⁴ اختصام ile ¹³⁵ البشارة beşaretin geniş zaman diliminde vaki olduğunu belirterek yukarıdaki itiraza cevap verir. ¹³⁶

Yine Zemahşerî kaynaklı başka bir yaklaşım da, edatın 42. ayetin başında bulunan ¹³⁷ وَإِذْ قَالَتِ الْمَلِكَةُ ¹³⁸ sözünden bedel olduğudur. ¹³⁹

- Mefûlü bih manası verenler;

Edat, mahzûf ¹⁴⁰ اذكر fiiliyle mansûb olan mefûlü bih manasındadır. Gizli (muzmar) fiil edatı nasbenden etkendir. ¹⁴¹

Çoğu nahiv âlimleri ve müfessirler edata genelde geçmiş zaman zarfı manası verdikleri hâlde burada durum değişmiştir. En fazla tercih edilen görüş edatın yine ¹⁴² إِذْ sözündeki ¹⁴³ إِذْ'den bedel olduğu görüşü daha ağır basmıştır.

Aşağıdaki ayet yukarıdaki tahlili yapılan ayetin sadedinde olup ayrıca değerlendirmeye tabi tutmuyoruz.

وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ التَّقَاتُمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلاً وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ

الأمور

“Hani karşılaştığınız zaman onları gözlerinize az gösteriyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu ki Allah, olacak bir işi gerçekleştirsin. Bütün işler Allah'a döndürülür.” ¹⁴⁴

¹²⁴ Âl-i İmrân, 3/44.

¹²⁵ Âl-i İmrân, 3/44.

¹²⁶ Kurtubî, a.g.e., IV/57; el-Ukberî, a.g.e., I/253; Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/197; ez-Zeccâc, Meâni'l-Kur'ân, I/411.

¹²⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/197; el-Ukberî, a.g.e., I/260; ez-Zeccâc, a.g.e., I/411; Zemahşerî, a.g.e., I/278.

¹²⁸ Ebû Hayyân el-Endelûsî, el-Bahru'l-Muhît, III/151; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III/172.

¹²⁹ Zemahşerî, a.g.e., s, I/278.

¹³⁰ Âl-i İmrân, 3/42.

¹³¹ Zemahşerî, a.g.e., I/278.

¹³² el-Ukberî, a.g.e., I/260.

3.2.1.6. Sad 22. ayet

إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصِمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَأَحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ
وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ

“Hani Dâvûd'un yanına girmişlerdi de Dâvûd onlardan korkmuştu. Onlar, ‘Korkma! Biz, iki davacı grubuz. Birimiz diğerine haksızlık etmiştir. Aramızda adaletle hükmet. Zulmetme ve bizi hak yola ilet’ dediler.”¹³⁴

- Zarf manası verenler;

Edatın çoğunlukla zarfiyet manasında olduğunu zikredenler burada da aynı görüşü aktarmışlardır. Edat zarftır ve 21. ayette geçen تَسَوَّرُوا¹³⁵ fiiliyle mansûb olmuştur.¹³⁶

- Bedel manası verenler;

إِذ önceki إِذ'den yani تَسَوَّرُوا ifadesinden bedeldir. Bedel diyenler bedelin hangi çeşiti olduğu hususunda bedel-i iştimal veya bedel kül minel kül olabileceği şeklinde nakiller vardır.¹³⁷

- Mefûlû bih manası verenler;

Bazı nahiv âlimlerinin ve özellikle de Âlûsî'nin zikrettiği görüşe göre edat mefûlû bih manasındadır. Edatı nasbeden âmil gizli اذكر fiilidir.¹³⁸

3.2.1.7. Mâide 27. ayet

وَإِذْ عَلِمْنَا نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا
يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ

“(Ey Muhammed!) Onlara, Âdem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, ‘Andolsun seni mutlaka öldüreceğim’ demişti. Öteki, ‘Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder’ demişti.”¹³⁹

- Zarf manası verenler;

Edatın zarf olduğunu zikredenler نَبَأَ lafzı ile müteallik kılarak edatı nasbettiğini belirtirler. Dolayısıyla mana قصتهم وحديثهم فى ذلك الوقت şeklinde takdir edilmiştir.

¹³³ Enfâl, 8/44.

¹³⁴ Sad, 38/22.

¹³⁵ Sad, 38/21.

¹³⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., II/171; el-Ukberî, a.g.e., II/1098.

¹³⁷ Zemahşerî, a.g.e., IV/63; Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., II/171.

¹³⁸ el-Âlûsî, a.g.e., XIV/12.

¹³⁹ Mâide, 5/27.

Zemahşerî (ö. 538/1143) bu görüştedir. Ebû'l Bekâ da (ö. 616/1219) Zemahşerî ile aynı görüştedir.¹⁴⁰

- Bedel manası verenler;

Zemahşerî'nin zikrettiği ilginç bir analiz de şudur. Edat bu ayette mahzûf muzaf üzerine وَاَتَلَ عَلَيْهِمُ النَّبَاُ ذَٰلِكَ الْوَقْتُ lafzından bedeldir. Dolayısıyla cümlelerin takdiri ذلك الوقت şeklinde dir.¹⁴¹ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) buna itiraz eder, çünkü ona göre ذَا edatına zamandan başka bir şey izafe edilemez, نَبَاُ lafzı ise zaman değildir.¹⁴²

- Hâl manası verenler;

Edata hâl manası da verilmiştir. Edat mahzûf نَبَاُ lafzı ile müteallıktır.¹⁴³ Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) edatın اَتَلَ için zarf olamayacağını söyler. es-Semîn el-Hâlebî ve Âlûsî edatın hâl olması hususunun çok açık olmadığını belirtmişlerdir.¹⁴⁴

Aşağıdaki ayetler de edatın analizini yaptığımız yukarıdaki ayetin sadedinde olduğundan ayrıca tahlilini yapmıyoruz.

وَاَتَلَ عَلَيْهِمُ نَبَاُ نُوحٍ اِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقَامِي وَتَذِكْرِي بِآيَاتِ اللَّهِ فَعَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْتُ فَاجْمِعُوا اَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ اَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ وَلَا تُنْظِرُونِ

“Nûh'un haberini onlara oku. Hani o bir vakit kavmine şöyle demişti: ‘Ey kavmim! Eğer benim konumum ve Allah'ın âyetleriyle öğüt vermem size ağır geliyorsa, (biliniz ki) ben sadece Allah'a dayanıp güvenmişim. Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarınızla beraber kararlaştırın ki işiniz size dert olmasın! Bundan sonra bana hükmünüzü uygulayın; bana mühlet de vermeyin!’”¹⁴⁵

وَاَتَلَ عَلَيْهِمُ نَبَاُ اِبْرَاهِيمَ اِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ

“Ey Muhammed! Onlara İbrahim'in haberini de oku. Hani o babasına ve kavmine, ‘Neye tapıyorsunuz?’ demişti.”¹⁴⁶

3.2.1.8. İsra 101. ayet

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَمَسَّ لَهُ سِرَاطُ ابْنِ إِسْرَٰئِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا مُوسَى مَسْحُورًا

¹⁴⁰ el-Ukberî, a.g.e., I/432; Zemahşerî, a.g.e., I/480.

¹⁴¹ Zemahşerî, a.g.e., I/480.

¹⁴² Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, IV/225.

¹⁴³ el-Ukberî, a.g.e., I/432.

¹⁴⁴ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., IV/238; el-Âlûsî, a.g.e., III/282.

¹⁴⁵ Yûnus, 10/71.

¹⁴⁶ Şuarâ, 26/70.

“Andolsun, biz Mûsâ'ya apaçık dokuz mucize verdik. İsrailoğullarına sor (sana anlatsınlar): Hani Mûsâ onlara gelmiş ve Firavun da ona, ‘Ben senin kesinlikle büyülendiğini zannediyorum ey Mûsâ!’ demişti.”¹⁴⁷

- Zarf manası verenler;

Ayetin ortasında yer alan *إِذْ* edatına zarf manası verilmiştir. Edatı nasbeden âmil kendinden önce geçen *آتَيْنَا* fiilidir. Böyle olunca *فَسَلَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ* cümlesi *آتَيْنَا* ve zarf arasında i'tiraz konumunda olur. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) manayı *آتَيْنَا* حين جاءهم olarak takdir eder.¹⁴⁸

- Mefûlû bih manası verenler;

Edata mefûlû bih manası verenler burada da yine gizli fiil *اذكر* ‘u takdir ederler. Cümlenin manasını *اذكر* *إِذْ* جاءهم şeklinde manalandırırlar.¹⁴⁹ el-Ukberî (ö. 616/1219) *اذكر* *لِبَنِي إِسْرَائِيلَ* *إِذْ* جاءهم üzerine fiiliyle edatın mansûb olduğunu, çünkü mananın *إِذْ* جاءهم olacağını söyler yani, *اذكر* – *اسأل* manasında gelmiştir.¹⁵⁰

- Ta'lîl manası verenler;

Edat gizli fiil *يخبرونك* ile mütealliktir ve ta'lîl manasındadır.¹⁵¹

3.2.1.9. Fussilet 14. ayet

فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَتَمُودَ إِذْ جَاءَتْهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ

“Eğer yüz çevirirlerse onlara de ki, ‘Ben sizi Âd ve Semûd kavimlerini çarpan yıldırım gibi bir yıldırıma karşı uyardım.’ Hani onlara peygamberler önlerinden ve arkalarından gelmiş, ‘Allah'tan başkasına ibadet etmeyin’ demişler, onlar da, ‘Eğer Rabbimiz dileseydi (Peygamber olarak) melekler indirirdi. Bu sebeple biz sizinle gönderilenleri inkâr ediyoruz’ demişlerdi.”¹⁵²

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Geçmiş zaman zarfı olan edatı mansûb kılan âmil önceki ayette geçen *أَنْذَرْتُكُمْ* fiilidir. Bunun örneği, *لَقَيْتَكَ* *إِذْ* كان كذا sözüdür.¹⁵³

¹⁴⁷ İsrâ, 17/101.

¹⁴⁸ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/120; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VII/420; Zemahşeri, *a.g.e.*, II/514; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/834.

¹⁴⁹ Zemahşeri, *a.g.e.*, s, II/514; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/834.

¹⁵⁰ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/834.

¹⁵¹ el-Âlûsî, *a.g.e.*, VIII/162.

¹⁵² Fussilet, 41/14.

¹⁵³ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1124.

Edatın âmilinin أَنْذَرْتُكُمْ lafzı olduğunu ileri sürenlerin yanında başka bir analiz ise şudur. Edatın âmili önceki ayette geçen ikinci صَاعِقَةٍ lafzıdır, edat bu lafızla mansubtur. Çünkü صَاعِقَةٍ lafzı burada azap manasındadır. Dolayısıyla cümle şöyle takdir edilir: أَنْذَرْتُكُمْ الْعَذَابَ الْوَاقِعَ فِي وَقْتٍ مَجِيءٍ الرَّسْلِ¹⁵⁴

- Hâl manası verenler;

İ edatının hâl manasında olduğu görüşünü savunanlar hangi lafızdan olduğu konusunda iki görüş zikrederler. Önceki ayette geçen ikinci صَاعِقَةٍ¹⁵⁵ veya birinci صَاعِقَةٍ ifadesini zikrederler.¹⁵⁶

- Sıfat manası verenler;

Edata sıfat manası verilebileceğini söyleyen el-Ukberî: (ö. 616/1219) “Edat ya önceki ayette geçen ve azap manası verilen birinci صَاعِقَةٍ lafzının sıfatıdır veya ikinci صَاعِقَةٍ lafzının sıfatıdır” şeklinde belirtmiştir.¹⁵⁷

3.2.1.10. Zuhruf 39. Ayet

وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْكُم فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ

“Onlara, ‘(Bu temenniniz) bugün size asla fâyda vermez. Çünkü zulmettiniz. Hepiniz azapta ortaksınız’ denir.”¹⁵⁸

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Yukarıdaki ayet içinde geçen İ edatının manası hakkında daha çok ta’lîl ifade ettiği görüşü ağır basmasına rağmen, edatın geçmiş zaman zarfı olduğu da zikredilir. Ancak zaman zarfı manası verilen edatın âmili hususunda “edatın âmili mananın delalet ettiği şeydir, mana sanki de şöyledir, لَنْ يَنْفَعَكُمْ اجْتِمَاعَكُمْ إِذْ ظَلَمْتُمْ şeklinde takdir edilir. يَنْفَعَكُمْ fiilinin fâili ise الاِشْتِرَاكُ lafzıdır. Cümle لَنْ يَنْفَعَكُمْ اِشْتِرَاكَكُمْ إِذْ ظَلَمْتُمْ şeklinde zikredilmiştir.¹⁵⁹

es-Semîn el-Hâlebî, (ö.756/1355) fâilin önce اِشْتِرَاكَكُمْ daha sonra da لَنْ يَنْفَعَكُمْ ظَلَمَكُمْ اَوْ جَدَّكُمْ إِذْ جَدَّكُمْ¹⁶⁰ Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) ise cümleyi لَنْ يَنْفَعَكُمْ ظَلَمَكُمْ şeklinde takdir eder.¹⁶¹

- Bedel manası verenler;

¹⁵⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, IX/294.

¹⁵⁵ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1124.

¹⁵⁶ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, X/514.

¹⁵⁷ el-Âlûsî, *a.g.e.*, XII/362. el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1124.

¹⁵⁸ Zuhruf, 43/39.

¹⁵⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, IX/375.

¹⁶⁰ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, IX/590.

¹⁶¹ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1139-1140.

Edatın manası hakkında diğer bir görüş ise, edatın bedel olduğudur. اليوم isminden bedeldir, çünkü ayette muzaf, bilinen malum olduğu için hazfedilmiştir, takdiri بعد إذ ظلتم¹⁶² şeklindedir. إذ edatı, mutlak zaman kılınan اليوم lafzından bedeldir.¹⁶³

es-Semîn el-Hâlebî, اليوم lafzının mutlak zaman kılınarak إذ edatının ondan bedel olamayacağını, bilakis edatın “dün” gibi özel bir mazi zaman için konulduğunu belirterek yukarıdaki görüşe itiraz ettiği zikredilir.¹⁶⁴

- Ta'lîl manası verenler;

Edat bu ayette أَنْ talil harfî manasındadır, sebep ve illet ifade eder,¹⁶⁵ takdiri لأن takdiri لأجل ظلتم فى الدنيا şeklinde olur.¹⁶⁶

3.2.1.11. Zariyat 38. ayet

وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ وَفِي مُوسَى إِذْ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ

“Orada, elem dolu azapdan korkacaklar için bir ibret bıraktık. Mûsâ kıssasında da ibret vardır. Hani biz onu açık bir delil ile Firavun'a göndermiştik.”¹⁶⁷

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır. Onu nasbden âmil آية ifadesidir. Dolayısıyla mana وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً لِّلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ şeklinde takdir edilir. Edatı nasbden âmilin وَتَرَكْنَا lafı olabileceğide ayrıca zikredilmiştir.¹⁶⁸

- Sıfat manası verenler;

Yukarıda zikrettiğimiz görüşte, آية lafzına zaman zarfı olan edatı nasbden âmil nitelemesi yapılmıştı. Burada ise edatın آية lafzının sıfatı olduğu zikredilir. Dolayısıyla mana وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً لِّلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْأَلِيمَ şeklini almaktadır. Yani إذ mahzûf كائنة lafzı ile müteallıktır.¹⁶⁹

- Bedel manası verenler;

وَفِي مُوسَى sözünde geçen موسى isminden bedeldir.¹⁷⁰

Aşağıdaki ayetler yukarıda analizi yapılan ayetler sadedinde olduğundan dolayı ayrıca tafsilatlı bir şekilde incelemiyoruz.

¹⁶² el-Ukberî, a.g.e., II/1139-1140; İbn Hişâm, a.g.e., I/97; Zemahşerî, a.g.e., IV/193.

¹⁶³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhîr, IX/375.

¹⁶⁴ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., IX/592.

¹⁶⁵ Çelen, Mehmet, a.g.e., s. 330.

¹⁶⁶ es-Suyûtî, Hem'u'l-Hevâmî, II/176; el-Ukberî, a.g.e., II/1139-1140.

¹⁶⁷ Zâriyât, 51/38.

¹⁶⁸ el-Ukberî, a.g.e., II/1181.

¹⁶⁹ el-Ukberî, a.g.e., II/1181.

¹⁷⁰ el-Âlûsî, a.g.e., XIV/16.

وَفِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ

“Ad kavminde de ibretler vardır. Hani onların üzerine köklerini kesen rüzgârı göndermiştik.”¹⁷¹

وَفِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّىٰ حِينٍ

“Semûd kavminde de ibretler vardır. Hani onlara, "Bir süreye kadar fâydalanın bakalım" denmişti.”¹⁷²

3.2.1.12. Mümtetine 4. ayet

قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَءُؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّىٰ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَحَدَهُ إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَا تُغْفِرَنَّ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنْتَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

“İbrahim'de ve onunla birlikte bulunanlarda sizin için güzel bir örnek vardır. Hani onlar kavimlerine, ‘Biz sizden ve Allah’ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah’a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve nefret belirmiştir’ demişlerdi. Yalnız İbrahim’in, babasına, ‘Senin için mutlaka bağışlama dileyeceğim. Fâkat Allah’tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez’ sözü başka. Onlar şöyle dediler: ‘Ey Rabbimiz! Ancak sana dayandık, içtenlikle yalnız sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır’”¹⁷³

- Zarf manası verenler;

Şu iki nedenden dolayı ذِ zarftır.

- كان’nin haberi için zarftır, car mecrûr olan لَكُمْ lafzıyla müteallıktır.¹⁷⁴
- كان’nin kendisi için zarftır.¹⁷⁵

- Haber manası verenler;

Edat كان ’nin haberidir. Bu görüşe göre ذِ asıl manası olan zarfîyet konumundan çıkmış ve haber olmuştur. Amil nakıs fiillerden كان ‘dir.¹⁷⁶

- Bedel manası verenler;

¹⁷¹ Zâriyât, 51/41.

¹⁷² Zâriyât, 51/43.

¹⁷³ Mümtetine, 60/4.

¹⁷⁴ el-Ukberî, a.g.e., II/1218.

¹⁷⁵ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., X/303.

¹⁷⁶ el-Ukberî, a.g.e., II/1218.

قد كانت لكم ¹⁷⁷ Mana في أسوة سابقة لآبائكم الذين كفروا فليعلم الله ما كانوا يعملون.

فَدَكَاتُ لَكُمْ مَنَآ مَا فِي أَسْوَةِ سَابِقَةٍ لِأَبَائِكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَلْيَعْلَمِ اللَّهُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

İn bedel oluşu önceki أسوة lafzındandır ve bedeli iştilal'dir.¹⁷⁷

إِسْطِيلٌ دِرْ¹⁷⁸

diye takdir edilir veya إِبراهيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ isminden bedeli iştilal'dir.¹⁷⁸

Nahivcilerin ekseriyeti bu ayetteki ذی edatının كان‘nin haberi için zarf olduğu hususunu benimserler, çünkü bu şekilde edat asıl manası olan geçmiş zaman zarfı olmaktan çıkmamış olur.

3.2.1.13. Bakara 133. ayet

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالِلّهِ أَبَائُكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

“Yoksa siz Yakub'un, ölüm döşeğinde iken çocuklarına, ‘Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?’ dediği, onların da, ‘Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler ona boyun eğmiş müslümanlarız. ‘dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz?’”¹⁷⁹

- Bedel manası verenler;

İذ kendinden önceki إِذْ حَضَرَ sözündeki birinci إِذ‘den bedeldir. Edatı nasbeden âmil شَهْدَاء lafzıdır.¹⁸⁰ Amil, gizlenmiş (mahzûf) ve tekrarlanan ikinci bir شَهْدَاء kelimesi olabilir. Bu görüş “*bedel âmil ile tekrarlanır*” diyenlerin görüşüdür.

- Zarf manası verenler;

Edat, kendinden önceki حَضَرَ fiiliyle mansûb olmuş geçmiş zaman zarfıdır. Çünkü anlatılan vakit ve zaman حَضَرَ fiilinin manasının vaktidir.¹⁸¹

3.2.1.14. Bakara 246. ayet

أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ مِنْ بَنِي إِسْرَآئِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيِّهِمْ لَهُمْ إِنْهَاءُ أَلْقَانِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَيَّكُمْ الْفَتَالُ إِلَّا تَقَاتِلُوا

“Mûsâ’dan sonra İsrailoğullarının ileri gelenlerini görmedin mi (ne yaptılar)?
Hani, peygamberlerinden birine, ‘Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda

¹⁷⁷ el-Âlûsî, *a.q.e.*, XIV/264.

¹⁷⁸ Muhyiddîn ed-Dervîş, *a.q.e.*, X/62.

¹⁷⁹ Bakara, 2/133.

¹⁸⁰ el-Ahfeş, *a.q.e.*, 285; el-Ukberî, *a.q.e.*, I/118.

¹⁸¹ el-Ukberî, *a.q.e.*, I/118.

savaşalım’ demişlerdi. O, ‘Ya üzerinize savaş fârz kılındığı hâlde, savaşmayacak olursanız?’ demişti.”¹⁸²

- Bedel manası verenler;

Edat, بعد من بَعْدِ مُوسَى sözündeki بعد‘den bedeldir. Çünkü her ikisi de (بعد/إذ) zaman ifade eder.¹⁸³ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu görüşe lafız ve mana olarak iki şekilde itiraz eder.

Lafzi yönden;

إذ edatı mutasarrıf olmayan ve başına cer harfleri almayan edatlardandır. بعد ‘nin başında من harfi ceri vardır. بعد lafzının başına من gelirse إذ‘in başına da gelebilir deriz ki bu yanlış olur, nahiv kurallarına uymaz. Yani إذ من şeklinde olamaz.”

Mana yönünden;

بعد من lafzının âmilî mahzûftur, hâl’dir ve بعد كائنين şeklinde takdir edilir ki, mana olarak doğru olmaz.”¹⁸⁴

- Zarf manası verenler;

Nahiv âlimlerinin ve müfessirlerin çoğuna göre edat burada zarftır, nasbeden âmil ise الم تر إِلَى الْمَلَأِ sözündeki تر lafzıdır.¹⁸⁵ Edatı nasbeden âmil hakkında başka bir değerlendirme de, âmilin gizli olan ve الم تر إِلَى قصة المَلَأِ أو حديث المَلَأِ şeklinde takdir edilen ifadenin olduğudur.¹⁸⁶

3.2.1.15. Bakara 258. ayet

الْم تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

“Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, ‘Benim Rabbim diriltir, öldürür.’ demiş; o da, ‘Ben de diriltir, öldürürüm’ demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, ‘Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir’ deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”¹⁸⁷

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

¹⁸² Bakara, 2/246.

¹⁸³ el-Ukberî, a.g.e., I/196.

¹⁸⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhîr, II/568, 569; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., II/514.

¹⁸⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., II/568.

¹⁸⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., II/568-569.

¹⁸⁷ Bakara, 2/258.

Edat geçmiş zaman zarfı manasındadır. Edatı nasbenden âmil, kendisinden önce gelen *تَرَ* fiilidir.¹⁸⁸ *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ*

el-Halebî, ru'yet (*تَرَ* - görme) zamanının veya vaktinin İbrahim (a.s)' in sözünün *رَبِّي الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ* söylediği aynı vakit ve zaman diliminde olmadığını ileri sürerek itiraz etmiştir.¹⁸⁹

Edata geçmiş zaman zarfı manası verenlerin onu nasbenden âmili hakkındaki başka bir değerlendirmesi de, âmilin önceki *حَاجَّ* fiili olduğudur. Bu âmil edatı açığa çıkarmıştır. Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) bu görüşü zikredenlerdendir.¹⁹⁰ Âlûsî ise, zarf manasında olan *إِذْ* edatının *فَالْأَنَا*¹⁹¹ ifadesi ile müteallık olduğunu ifade eder.¹⁹²

- Bedel manası verenler;

Edat, vakit manasında kılındığı zaman *أَتَيْهُ اللَّهُ الْمَلَأَ*¹⁹³ sözünden bedel olur. Nahivcilerin çoğu bu görüşe “*zaman zarfına ancak sarih mastar bedel olur*” diyerek itiraz etmişlerdir.¹⁹⁴ Çünkü zarflar mastar değildir, eğer *إِذْ*’e bedel dersek yanlış olur, sadece *إِذْ* masdariye olur ki, bu konunun zikri daha önce geçmişti.¹⁹⁵

el-Halebî, *إِذْ* edatının yukarıda ki ayette *أَتَيْهُ أَنْ* lafzından bedel olabileceğini zikreder. Çünkü lafız mastardır. Dolayısıyla edat bedel-i iştimaldir.¹⁹⁶

Başka bir değerlendirme de, edatın kendinden önceki *حَاجَّ* lafzından bedel olduğudur.¹⁹⁷

Yukarıdaki görüşlerden en fazla tercih edileni *إِذْ* edatının zarf olup *حَاجَّ* ile mansup oluşudur. Çünkü *إِذْ* edatında asıl olan geçmiş zaman zarfıyeti olmasıdır, mutasarrıf olamaz sadece ismi zaman izafet edildiğinde olabilir.

¹⁸⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, I/176.

¹⁸⁹ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, II/552.

¹⁹⁰ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/206-207; Zemahşerî, *a.g.e.*, I/234.

¹⁹¹ Bakara, 2/258.

¹⁹² el-Âlûsî, *a.g.e.*, II/17.

¹⁹³ Bakara, 2/258.

¹⁹⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, II/627; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, II/551-552; Zemahşerî, *a.g.e.*, I/234.

¹⁹⁵ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/206-207.

¹⁹⁶ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, II/552.

¹⁹⁷ es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celîleyn*, s. 43.

3.2.1.16. Âl-i İmrân 122. ayet

إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

“Hani sizden iki takım (paniğe kapılarak) çözülmeye yüz tutmuştu. Hâlbuki Allah onların yardımcısı idi. Mü'minler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”¹⁹⁸

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Cumhur, edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşünü savunur. Onlara göre edatı nasbeden âmil سَمِعَ عَلَيْهِ¹⁹⁹ ifadeleridir. Amilin sadece سَمِعَ kelimesi olacağı veya عَلَيْهِ kelimesi olması hususunda ihtilaf vardır.²⁰⁰

Ebû Hayyân, (ö. 745/1344) “âmil iki vasıftan mürekkep olarak oluşamaz” gerekçesiyle edatın âmilinin سَمِعَ عَلَيْهِ olduğunu söyleyenlere itiraz etmiştir.²⁰¹

Edatın âmilinin sadece عَلَيْهِ olabileceği de zikredilen görüşler arasındadır. Edatı bu lafız nasbetmiştir. Veya âmil önceki ayette geçen ثَبَوِي²⁰² fiilidir, edat bununla mansûbtur.²⁰³ Ancak edatı etkileyen âmilin her iki lafız olan عَلَيْهِ سَمِعَ olduğu görüş daha fazla zikredilenler arasındadır. el-Ukberî de (ö. 616/1219) bu görüştedir.²⁰⁴

- Bedel manası verenler;

Ayette ki إِذْ edatının hangi manada kullanıldığına dair diğer bir değerlendirme de edatın bedel olduğudur. Edat yine kendisi gibi وَإِذْ غَدَوْتُ²⁰⁵ sözündeki إِذْ'den bedeldir.²⁰⁶ وَإِذْ غَدَوْتُ sözündeki âmil ile إِذْ هَمَّتْ sözündeki âmil aynıdır. Her ikisinin de âmili gizlenmiş mahzûf اذكر fiilidir.²⁰⁷

Zikrettiğimiz bu son görüş nahiv âlimleri ve müfessirler tarafından tercih edilen görüş olmuştur. Çünkü bu şekilde edat mutasarrıf olmaz, tam tersine cumhurunda belirttiği gibi asıl manası olan zarfiyet üzerine kalmış olur. Çünkü edat yine إِذْ olan zarftan bedeldir.

¹⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/122.

¹⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/121.

²⁰⁰ Mekki b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/211; Kurtubî, a.g.e., IV/119; Zemahşerî, a.g.e., I/312.

²⁰¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, III/329.

²⁰² Âl-i İmrân, 3/121.

²⁰³ Kurtubî, a.g.e., IV/119; el-Ukberî, a.g.e., I/290.

²⁰⁴ el-Ukberî, a.g.e., I/290; Mekki b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/211.

²⁰⁵ Âl-i İmrân, 3/121.

²⁰⁶ Zemahşerî, a.g.e., I/312.

²⁰⁷ es-Suyûtî, Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn, s. 66.

3.2.1.17. Araf 80. ayet

وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ

“Lût'u da Peygamber olarak gönderdik. Hani o kavmine şöyle demişti: ‘Sizden önce âlemlerden hiçbir kimsenin yapmadığı çirkin işi mi yapıyorsunuz?’”²⁰⁸

Müfessir ve nahiv âlimleri Arâf sûresinin 80. ayetindeki **إِذْ** ve **لُوطًا** hakkında ihtilafâ düşmüşlerdir.

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

لُوطًا lafzı mefûlû bih olup gizli أرسلنا fiiliyle ile mansûbtur, konumuz olan **إِذْ** edatı ise أرسلنا için zarftır. Zemahşerî (ö. 538/1143) ve el-Ukberî (ö. 616/1219) bu görüşü zikrederler.²⁰⁹

Âlûsî, إرسال yani gönderme eyleminin sözün söylenme vaktinden önce olduğunu, dolayısıyla zarfiyyetin gereklerinden olan aynı zaman içinde olma kuralına uymadığı için yukarıdaki görüşe itiraz etmiştir.²¹⁰

- Bedel manası verenler;

Edatı **لُوطًا** ile mu'rebdir, mahzûf اذكر fiili için mefûlû bih'tir ve **لُوطًا** lafzından bedeldir. Mana ise لقومه وقت واذكر şeklindedir.²¹¹ es-Semîn el-Hâlebî, buradaki bedelin bedel-i iştimal olduğu görüşündedir.²¹²

Edat رسالة لوطٍ إذ قال لقومه diye takdir edilen mahzûf için zarftır رسالة lafzı edatı nasbedendir.²¹³

En tercih edilen görüş son zikrettiğimiz görüştür. Çünkü nahivcilerin çoğu edatın burada mahzûf cümlelerin zarfı olduğu, Lut'un risalesinin aynı vakit olduğu, lafzen ve manen edat için münasip mananın bu olduğu görüşündedirler.

3.2.1.18. Meryem 2. ve 3. ayet

ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا

“Bu, Rabbinin, Zekeriya kuluna olan merhametinin anılmasıdır. Hani o Rabbine gizli bir sesle yalvarmıştı.”²¹⁴

²⁰⁸ A'râf, 7/80.

²⁰⁹ el-Ukberî, a.g.e., I/581; Zemahşerî, a.g.e., II/95.

²¹⁰ el-Âlûsî, a.g.e., IV/406.

²¹¹ Zemahşerî, a.g.e., II/95.

²¹² es-Semîn el-Halebî, a.g.e., V/370.

²¹³ el-Ukberî, a.g.e., II/865.

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Meryem 3. ayetin başında bulunan edatımız **إِذْ** için geçmiş zaman zarfıdır denmiştir. Fâkat edatı nasbenden âmil hakkında değişik değerlendirmeler yapılmıştır.

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), edatın âmilinin önceki ayetin başında bulunan **ذَكَرُ** kelimesi olduğunu, edatı nasbettiğini zikreder.²¹⁵ el-Ukberî de (ö. 616/1219) aynı sözü nakleder.²¹⁶

Başka bir görüş ise edatın önceki ayette geçen **رَحِمْتُ**²¹⁷ lafzıyla müteallık oluşudur.²¹⁸

- Bedel manası verenler;

es-Semîn el-Hâlebî, edat hakkında değişik bir yorum getirerek **زَكَرِيَّا** isminden bedel-i iştimal olduğunu zikreder. Delil olarak vaktin ona müştemil olduğunu zikreder. Bu değerlendirmeye göre mana **ذكر رحمت ربك عبده زكريا وقت أن نادي نادي ربه** şeklinde olur.²¹⁹

3.2.1.19. Meryem 42. ayet

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا

“Hani babasına şöyle demişti: ‘Babacığım! İştirmeyen, görmeyen ve sana bir fâydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun? Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola ileteyim.”²²⁰

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

إِذْ edatının geçmiş zaman zarfı olduğu yine cumhur tarafından dillendirilmiştir. Ancak edatın âmili hususunda değişik görüşler ortaya koymuşlardır.

Zemahşerî, (ö. 538/1143) edatı nasbenden âmilin kendisinden önceki **كَانَ** olduğunu zikreder.²²¹

²¹⁴ Meryem, 19/2-3.

²¹⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, II/5.

²¹⁶ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/865.

²¹⁷ Meryem, 19/2.

²¹⁸ es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celîleyn*, s. 305.

²¹⁹ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VII/563.

²²⁰ Meryem, 19/42.

²²¹ Zemahşerî, *a.g.e.*, III/16.

“*كان* nakıs fiillerdendir ve nakıs fiiller zarfların âmili olamaz” kaidesince Ebû Hayyân (ö. 745/1344) *كان* ‘nin âmil olamayacağını zikrederek yukarıdaki görüşün sahih olmadığını zikreder.²²²

Edatın âmili hakkında diğer bir yaklaşım da âmilin *صَدِيقًا نَبِيًّا* lafızlarının olduğudur. Edat bu iki lafızla mansûbtur. el-Ukberî, (ö. 616/1219) âmil her iki kelime de olabilir veya bunların manalarında olabilir şeklinde görüş sunmuştur.²²³

“*Amel ancak tek lafza nisbet edilir, iki lafızdan mürekkebe olana nisbet edilemez*” diyen Ebû Hayyân yukarıdaki görüşün sahih olamayacağı kanaatindedir.²²⁴

- Bedel manası verenler;

Edat *إِبْرَاهِيمَ* isminden bedel-i iştimal’dır. Bedel ile mübeddelün bih arasını *صَدِيقًا نَبِيًّا* itiraz cümlesi ayırmıştır. Zemahşerî (ö. 538/1143) ve el-Ukberî bu görüşü zikrederler.²²⁵

Aşağıdaki ayetler, tahlilini yaptığımız yukarıdaki ayetlerin aynı kapsamında olduğundan ayrıca incelemiyoruz.

إِذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا

“*Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah'a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz.*”²²⁶

إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ

“*Hani biz onlara iki elçi göndermiştik de onları yalancı saymışlardı. Biz de onlara üçüncü bir elçi ile destek vermiştik. Onlar, ‘Şüphesiz biz size gönderilmiş elçileriz’ dediler.*”²²⁷

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ

“*Hani babasına ve kavmine şöyle demişti: ‘Siz neye tapıyorsunuz?’*”²²⁸

²²² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/268.

²²³ el-Ukberî, *a.g.e.*, s. II/875; Zemahşerî, *a.g.e.*, III/16.

²²⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/268.

²²⁵ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/875; Zemahşerî, *a.g.e.*, III/16.

²²⁶ Ahzâb, 33/10.

²²⁷ Yasin, 36/14.

²²⁸ Sâffât, 37/85.

3.2.1.20. Âl-i İmrân 55. ayet

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

*“Hani Allah şöyle buyurmuştu: ‘Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”*²²⁹

- Mefûlû bih manası verenler;

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve bazı müfessirciler edatın mefûlû bih manasında olduğunu ve gizli olan mahzûf اذكر fiil ile mansûb kılındığı görüşünü zikretmişlerdir.²³⁰

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Nahiv âlimleri ve müfessirlerin çoğunluğunun görüşü اذ edatının geçmiş zaman zarfı olduğu yönündedir. Ancak edatı nasbenden âmil hakkında değişik yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bunların bir kısmı şunlardır.

Bu görüşlerden birisi Zemahşerî’ye (ö. 538/1143) aittir. O, edatı nasbenden âmilin önceki ayette geçen خَيْرُ الْمَاكِرِينَ²³¹ cümlesindeki مَاكِرِينَ lafzı olduğunu zikretmiştir.²³² Ne var ki Âlûsî Zemahşerî’ye bu görüşünün “gerçeklerden uzak olduğu ve Allah’ın(cc) mekr kuvvetinin bu vakitle kayıtlanmasının güzel bir vecih olmadığı” gerekçesiyle itiraz eder.²³³

Zemahşerî’nin zikrettiği diğer bir görüş ise, edatın âmilinin önceki ayette geçen وَمَكَرَ اللَّهُ²³⁴ sözündeki مَكَرَ lafzı olduğu, mananın مَكَرَ اللَّهُ بهم فى هذا الوقت şeklinde takdir edileceğidir.²³⁵

Muhyiddîn ed-Dervîş’e ait diğer bir yaklaşım ise şudur. اذ edatının âmili وَمَكَرُوا fiilidir. Bu fiil geçmiş zaman zarfı manasında olan edatı mansûb kılmıştır.²³⁶

²²⁹ Âl-i İmrân, 3/55.

²³⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/199; es-Suyûtî, Tefsîru’l-İmâmeyn el-Celîleyn, s. 57.

²³¹ Âl-i İmrân, 3/54.

²³² Zemahşerî, a.g.e., I/280.

²³³ el-Âlûsî, a.g.e., II/171.

²³⁴ Âl-i İmrân, 3/54.

²³⁵ Zemahşerî, a.g.e., I/280.

²³⁶ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., I/520.

3.2.1.21. Mâide 112. ayet

إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Hani havariler de, ‘Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?’ demişlerdi. İsa da, ‘Eğer mü'minler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının’ demişti.”²³⁷

- Mefûlû bih manası verenler;

Mâide sûresi 112. ayette yer alan إِذْ edatının mefûlû bih manasında olduğu zikredilir. Edatı nasbeden âmil gizli اذكر fiilidir. Böyle olunca cümlemin mana olarak takdiri اذكر إِذْ قال şeklindedir.²³⁸

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşüne yer verenler, âmilin önceki ayette geçen مُسْلِمُونَ²³⁹ lafzı olabileceğini zikrederken bazılarıda قَالُوا²⁴⁰ lafzının âmil olduğunu zikrederler.²⁴¹

3.2.1.22. Arâf 69. ayet

أَوْعِظُكُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَأَذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصْطَةً فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Sizi uyarması için içinizden bir adam aracılığıyla Rabbinizden size bir zikir (vahy ve öğüt) gelmesine şaşıntınız mı? Hatırlayın ki, Allah sizi Nûh kavminden sonra onların yerine getirdi ve sizi yaratılış itibariyle daha güçlü kıldı. Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz.”²⁴²

- Mefûlû bih manası verenler;

Edata Mefûlû bih manası verenler, varsa musarrah olan اذكروا fiiliyle, eğer yoksa takdir edilen bir اذكروا fiiliyle mansûb olacağı görüşünü daha önce belirtmiştik.

²³⁷ Mâide, 5/112.

²³⁸ el-Ukberî, a.g.e., I/473; es-Suyûtî, Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celileyn, s. 126.

²³⁹ Mâide, 5/111.

²⁴⁰ Mâide, 5/111.

²⁴¹ el-Âlûsî, a.g.e., IV/56; el-Ukberî, a.g.e., I/473.

²⁴² A'râf, 7/69.

Burada verilen örnek ayette olduğu gibi edat mefûlû bih'tir, öncesinde geçen musarrah اذكروا fiiliyle mansûb kılınmıştır, mananın takdiri ise استخلافكم وقت اذكروا şeklinde. ²⁴³

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır, mahzûf آلَاء lafzıyla mansûbtur, mana اذكروا الله şeklinde takdir edilir. Çünkü sonrasındaki mana fiil manasını kapsamaktadır. Ayrıca اذكروا fiilinin mefûlû mahzûftur. Çünkü ayet اذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ اذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ manasına zaten delalet etmektedir. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve el-Hâlebî (ö. 756/1355) bu görüşü naklederler. ²⁴⁴

Ayrıca Zemahşerî (ö. 538/1143) edatın burada zarf olamayacağını belirterek edatın Mefûlû bih olduğu görüşüne yer verir. ²⁴⁵

Aşağıdaki ayetler tahlilini yaptığımız yukarıdaki ayetlerin sadedinde olduğundan ayrıca tahlilini yapmıyoruz.

وَادْكُرُوا اذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا وَتَنْجُونَ الْجِبَالَ
يُيُوتَا فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

"Hatırlayın ki Allah Âd kavminden sonra, sizi onların yerine getirdi ve sizi yeryüzünde yerleştirdi. Yerin ovalarında köşkler kuruyor, dağları oyup evler yapıyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini anın da yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın." ²⁴⁶

وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا وَادْكُرُوا اذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا
فَكَثَرَكُمْ وَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ

"Bir de, tehdit ederek Allah'ın yolundan O'na iman edenleri çevirmek, Allah'ın yolunu eğri ve çelişkili göstermek üzere her yol üstüne oturmayın. Hatırlayın ki, siz az (ve güçsüz) idiniz de o sizi çoğalttı. Bakın, bozguncuların sonu nasıl oldu!" ²⁴⁷

اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ اِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ

²⁴³ Zemahşerî, a.g.e., II/89; Akdağ, Hasan, a.g.e., s. 12.

²⁴⁴ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., V/360; Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, V/87.

²⁴⁵ Zemahşerî, a.g.e., II/89.

²⁴⁶ A'râf, 7/74.

²⁴⁷ A'râf, 7/86.

“Hani misafirler İbrahim'in yanına girmiş ve ‘Selam’ demişlerdi. O da, ‘Gerçekten biz sizden korkuyoruz’ demişti.”²⁴⁸

3.2.1.23. Kehf 9. ve 10. ayetler

أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا

“Yoksa sen, (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakîm'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın? Hani o gençler mağaraya sığınmışlardı da, ‘Ey Rabbimiz! Bize katından bir rahmet ver ve içinde bulunduğumuz şu durumda bize kurtuluş ve doğruluğa ulaşmayı kolaylaştır’ demişlerdi.”²⁴⁹

- Mefûlû bih manası verenler;

Edat mefûlû bih manasındadır. Gizli اذكر fiiliyle mansûb kılınmıştır, mana اذكر إِذْ şeklinde takdir edilir. Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu görüşe yer verirler.²⁵⁰

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edatta asıl olan zarfîyetin olmasıdır, bu bakımdan bu ayette yer alan edat geçmiş zaman zarfıdır. Edatı nasbden âmil önceki ayetin sonunda yer alan عَجَبًا²⁵¹ lafzıdır.²⁵²

Nakıs fiillerin şibih cümlesine âmil olabileceği görüşünde olan Âlûsî, edatı nasbden âmilin önceki ayette geçen كَانُوا olduğundan bahseder. Âlûsî'den gelen başka bir rivayet ise geçmiş zaman zarfı olan edatı nasbden âmilin bir önceki ayette yer alan حَسِبْتَ lafzı olduğu yönündedir.²⁵³

Amilin عَجَبًا lafzı olabileceği görüşü daha tercihe şayandır. Çünkü lafız mastardır, manası zarf manası ile ilişkilidir. Bu şekilde اِذْ edatı asıl manası olan geçmiş zaman zarfı olma durumundan da çıkmamış olur.

²⁴⁸ Hicr, 15/52.

²⁴⁹ Kehf, 18/9–10.

²⁵⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/143; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/839.

²⁵¹ Kehf, 18/9

²⁵² el-Ukberî, *a.g.e.*, II/839; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VII/143.

²⁵³ el-Âlûsî, *a.g.e.*, VIII/211.

3.2.1.24. Tâhâ 9. ve 10. ayetler

وَهَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُم مِّنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدٍ عَلَى النَّارِ هُذًى

“Mûsâ'nın haberi sana ulaştı mı? Hani bir ateş görmüştü de ailesine, ‘Siz burada kalın, ben bir ateş gördüm (oraya gidiyorum). Umarım ondan size bir kor ateş getiririm yahut ateşin başında, yol gösterecek birini bulurum’ demişti.”²⁵⁴

- Mefûlû bih manası verenler;

Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) İ edatının mefûlû bih manasında olduğu, gizli fiil اذكر ile mansûb kılındığı ve mananın اذكر اذ رأي نارا şeklinde takdir edildiği görüşünü zikrederler.²⁵⁵ Âlûsî ise mananın اذكر وقت رؤيته نارا şeklinde takdir edilebileceği yorumunu yapar.²⁵⁶

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu kabul eden bazı nahiv âlimleri, edatın önceki ayette yer alan حَدِيثُ lafzı ile mansûb olduğu görüşündedirler.²⁵⁷ Bu görüşü paylaşanlardan birisi de Ebû Hayyân'dır, (ö. 745/1344) O en açık zahir olan âmilin حَدِيثُ lafzı olduğunu belirtir.²⁵⁸

Edatın âmili noktasında başka bir analiz de es-Semîn el-Hâlebî (ö.756/1355) yapmıştır. O, edatın kendisinden sonra gelen gizli cümle اذ رأي نارا كان كيت و كيت ile mansûb olduğunu zikreder.²⁵⁹

Bu görüşlerden tercihe şayan olanı, edatın geçmiş zaman zarfı olduğudur. Çünkü edat حَدِيثُ lafzı ile müteallıktır.

Naziat süresindeki şu ayet tahlilini yaptığımız yukarıdaki ayetin kapsamındadır.

هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَى إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى

“(Ey Muhammed!) Mûsâ'nın haberi sana geldi mi? Hani, Rabbi ona mukaddes Tuvâ vadisinde şöyle seslenmişti.”²⁶⁰

²⁵⁴ Tâhâ, 20/9-10.

²⁵⁵ el-Ukberî, a.g.e., II/885; Zemahşerî, a.g.e., III/41.

²⁵⁶ el-Âlûsî, a.g.e., VIII/480.

²⁵⁷ Zemahşerî, a.g.e., III/41; el-Ukberî, a.g.e., II/885.

²⁵⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhîr, VII/315.

²⁵⁹ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., VIII/14.

²⁶⁰ Naziat, 79/16.

3.2.1.25. Neml 7. ayet

إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ بَشِيرٍ قَبْسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ

“Hani Mûsâ ailesine, ‘Ben bir ateş gördüm, ondan size bir haber yahut ısınasınız diye bir kor ateş getireceğim’ demişti.”²⁶¹

- Mefûlû bih manası verenler;

Edatı mefûlû bih manasına yorumlayan bazı nahiv âlimleri, nasbedici âmilin gizli اذكر fiili olduğu görüşünü zikrederler.²⁶² Böyle olunca cümlelerin veya mananın takdirini اذكر لهم وقت قول موسي لأهله şeklinde yapmışlardır.²⁶³

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır, önceki ayette yer alan عليم²⁶⁴ lafzı ile mansûb olmuştur.²⁶⁵ Edatın âmiline başka bir yaklaşım ise تعلم diye takdir edilen fiil olabileceği görüşüdür.²⁶⁶

Buna karşı çıkan Ebû Hayyân (ö. 745/1344) “Allah’ın sıfatını vakit bildiren zaman zarfı ile mukayyet yapmak uygun değildir. Bu hem Allah’ın isimleri hem de sıfatları için geçerlidir” diyerek yukarıdaki görüşü tasvib etmez.²⁶⁷

3.2.1.26. Kasas 76. ayet

إِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسَىٰ فَبَغَىٰ عَلَيْهِمْ وَأَتَيْنَاهُ مِنَ الْكُتُوبِ مَا إِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُوءُ بِالْعُصْبَةِ أُولِي الْقُوَّةِ إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ

“Şüphesiz Kârûn, Mûsâ’nın kavmindendi. Onlara karşı azgınlık etti. Biz ona, anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik. Hani, kavmi kendisine şöyle demişti: ‘Böbürlenme! Çünkü Allah böbürlenip şımaranları sevmez.’”²⁶⁸

- Mefûlû bih manası verenler;

²⁶¹ Neml, 27/7.

²⁶² es-Suyûtî, *Tefsîru’l-İmâmeyn el-Celîleyn*, s. 377.

²⁶³ Zemahşerî, *a.g.e.*, III/264.

²⁶⁴ Neml, 27/6.

²⁶⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, III/264.

²⁶⁶ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VIII/572.

²⁶⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, VIII/210.

²⁶⁸ Kasas, 28/76.

Ebû Hayyân el-Hûfî'den ذِ edatının burada mefûlû bih manasında olduğunu ve edatın gizli fiil اذكر ile mansûb olduğunu nakleder. Cümlelerin takdiri ise اذكر إذ قال له قومه şeklinde dir.²⁶⁹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşünde olanlardan bazısı edatı etkileyen âmilin öncesinde yer alan اتتو lafzı olduğunu zikretmiştir.²⁷⁰

Ebû Hayyân, (ö. 745/1344) anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek olan bir olayın medarının, kavminin ona لا تفرح “böbürlenme” dediği vakitle mukayyet edilemeyeceği sebebiyle yukarıdaki görüşün zayıf olduğu kanaatindedir.²⁷¹

Edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu zikredenlerden birisi de İbn Atiyye'dir. (ö. 542/1147) O, edatı nasb eden âmilin edattan önce geçen فَبَغَى عَلَيْهِمْ olduğu görüşünü paylaşır.²⁷²

Ebû'l-Bekâ, (ö. 616/1219) edatı nasb eden âmilin mahzûf bir fiil olan ve بغى عليهم إذ قال له قومه diye takdir edilen cümle olduğu görüşündedir.²⁷³

Şu ayetler yukarıda tahlili yapılan ayetler sadedinde olduğundan ayrıca incelemeye tabi tutmuyoruz.

وَإِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ

“Şüphesiz İbrahim de onun taraftarlarından idi. Hani o, Rabbine temiz bir kalple gelmişti.”²⁷⁴

وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ

“Şüphesiz İlyas da peygamberlerden idi. Hani kavmine şöyle demişti: ‘Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’²⁷⁵

وَإِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ

“Şüphesiz Lût da peygamberlerdendi. Hani biz onu ve geride kalanlar arasındaki yaşlı bir kadın (kâfir olan eşi) dışında bütün ailesini kurtarmıştık.”²⁷⁶

وَوَهَبْنَا لِذَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِرَاتُ الْجِيَادُ

²⁶⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII/324, 325.

²⁷⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, III/264.

²⁷¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII/324-325.

²⁷² İbn-i Atiyye, *a.g.e.*, IV/299.

²⁷³ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1025.

²⁷⁴ Sâffât, 37/83-84.

²⁷⁵ Sâffât, 37/123-124.

²⁷⁶ Sâffât, 37/133-135.

“Dâvûd'a Süleyman'ı bağışladık. O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, Allah'a çok yönelen bir kimse idi. Hani ona akşamüstü bir ayağını turnağı üstüne dikip üçayağının üzerinde duran çalımlı ve soylu atlar sunulmuştu.”²⁷⁷

إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ
وَالزَّمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا

“Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah ise, Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiş ve onların takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) sözünü tutmalarını sağlamıştı. Zâten onlar buna lâyıık ve ehil idiler. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”²⁷⁸

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ

“(Ey Muhammed!) İbrahim'in ağırlanan misafirlerinin haberi sana geldi mi? Hani onlar, İbrahim'in yanına varmışlar ve ‘Selâm olsun sana!’ demişlerdi. O da ‘Size de selâm olsun.’ demiş, ‘Bunlar tanınmamış (yabancı) kimseler’ (diye düşünmüştü)”²⁷⁹
الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ
وَإِذْ أَنْتُمْ أَجْنَتٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى

“Onlar, ufâk tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır. Sizi, topraktan yarattığında da ve analarınızın karnında ceninler iken de, en iyi bilendir. Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allah'a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir.”²⁸⁰

3.2.1.27. Âl-i İmrân 164. ayet

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ
وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

“Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”²⁸¹

²⁷⁷ Sad, 38/30–31.

²⁷⁸ Fetih, 48/26.

²⁷⁹ Zâriyât, 51/25.

²⁸⁰ Necm, 53/32.

²⁸¹ Âl-i İmrân, 3/164.

- Ta'lîl manası verenler;

إِذْ edatı ta'lîl manasında gelmiştir. Ayetin ta'lîl manasındaki takdiri لَقَدْ مِّنَ اللَّهِ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ لَئِنَّهُ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا şeklinde yapılmıştır. Çünkü lütufta bulunma sebebinin ta'lîlini yani sebebini açıklamaktadır.²⁸²

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Âlûsî'den nakledilen diğer bir görüş ise edatın geçmiş zaman zarfı olduğudur. Onu nasbeden âmil öncesinde geçen مِّنْ fiili olduğu yönündedir.²⁸³

Edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşü ve مِّنْ fiilinin edatın âmili olduğu, mananın لَقَدْ مِّنَ اللَّهِ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَقَدْ مِّنْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا diye takdir edildiği daha makbul olarak değerlendirilmiştir. Amilin zarfla olan mana bağlantısı, edatın öncesi ve sonrası ile olan uygunluğu ve إِذْ edatının asli konumu ve manası olan zarfîyyet üzere oluşu bakımından daha fazla tercih edilen görüş olmuştur.

3.2.1.28. Enâm 91. ayet

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِّن شَيْءٍ قُلْ مَن أَنزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ يُبَدِّلُونَهَا وَيُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ

“Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Çünkü ‘Allah hiç kimseye hiçbir şey indirmedir’ dediler. De ki: “Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği, parça parça kâğıtlar hâline koyup ortaya çıkardığınız, pek çoğunu ise gizlediğiniz; (kendisiyle) ne sizin, ne babalarınızın bilmediği şeylerin size öğretildiği Kitab'ı kim indirdi?’ (Ey Muhammed!) ‘Allah’ (indirdi) de, sonra bırak onları, içine daldıkları bataktaki oynayadursunlar.”²⁸⁴

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

قَدَرُوا fiili edatı nasbeden âmil olup edat geçmiş zaman zarfıdır.²⁸⁵

es-Semîn el-Hâlebî (ö.756/1355) ise İbn Atiyye'ye (ö. 542/1147) dayandırdığı görüşünde edatın âmilinin قَدَرِهِ lafzı olduğunu belirtmekte ve edatın bu âmil ile mansûb

²⁸² el-Âlûsî, a.g.e., II/324; Abdulhâlik Azîma, a.g.e., 103-110.

²⁸³ el-Âlûsî, a.g.e., II/324.

²⁸⁴ Enâm, 6/91.

²⁸⁵ el-Ukberî, a.g.e., I/518; Ebû Hayyân el-Endelûsî, el-Bahru'l-Muhîl, IV/580.

olduğu görüşündedir. Ancak biz kayıtlarda İbn Atiyye'nin bu âmilden bahsettiği kısma rastlayamadık.²⁸⁶

- Ta'lîl manası verenler;

Ebû Hayyân, (ö. 745/1344) ذ'ın ta'lîl manasında olduğunu, çünkü İbn Atiyye'nin bu konuyla ilgili olan görüşü iyi tahlil edildiğinde araştırmacıda edatın ta'lîl manasında olduğu hissi uyandırdığını zikreder.²⁸⁷ Mana وما قدروا الله حق قدره لانهم قالوا ما أنزل الله şeklinde takdir edilir. "Allah hiç kimseye hiçbir şey indirmede dedikleri için Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler" manasındadır.²⁸⁸

3.2.1.29. Yusuf 100. ayet

وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَجَاءَ بِكُم مِّنَ الْبَدْوِ مِن بَعْدِ أَنْ نَزَعَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ إِخْوَتِي إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِّمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

“Şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra; Rabbim beni zindandan çıkararak ve sizi çölden getirerek bana çok iyilikte bulundu. Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”²⁸⁹

- Geçmiş zaman zarfı manasıverenler;

Yusuf suresinin 100. ayetinde yer alan ذ' edatı için geçmiş zaman zarfı olduğu görüşünde olanlar, edatın âmilinin hangi lafız olduğu hususunda değişik görüşler serdetmişlerdir.

Ebû-l Bekâ, edatın başında bulunan أَحَسَّن fiilinin veya mahzûf bir mastar olan صنعہ lafzının âmil olabileceği görüşündedir. Eğer edatı nasbenden âmil mahzûf masdar صنعہ ise mana takdiren بي أحسن صنعہ şeklinde olur.²⁹⁰

el-Hâlebî, (ö.756/1355) “masdarın hazfedilerek ma'mulünün bırakılmasının doğru olmadığı, Basra ekolünde de yasak olduğu” gerekçesiyle yukarıda takdir edilen mananın sağlıklı olamayacağını zikreder.²⁹¹

- Ta'lîl manası verenler;

²⁸⁶ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., V/34.

²⁸⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhîr, IV/580.

²⁸⁸ İbn-i Atiyye, a.g.e., II/320.

²⁸⁹ Yusuf, 12/100.

²⁹⁰ el-Ukberî, a.g.e., II/745.

²⁹¹ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., VI/558.

Edat ta'lîl manasındadır. Bu konuda Âlûsî şunları söyler: “Eğer *edatı ta'lîl* manasında ise bu durumda buradaki ihsan (iyilik) zindan ile imtihan edildikten sonra oradan çıkartılmasıdır.” Mana *وقد أحسن بي لأنه أخرجني من السجن بعد أن ابتلى به* “Rabbim bana çok iyilikte bulundu çünkü beni zindandan çıkarttı” olarak takdir edilir.²⁹²

3.2.1.30. Tâhâ 37. ve 38. ayetler

وَلَقَدْ مَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ

"Andolsun, biz sana bir kere daha iyilikte bulunmuştuk hani annene ilham edilmesi gereken şeyleri ilham etmiştik"²⁹³

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Ebû-l Bekâ, edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşünü vurgular. Edatı nasbden âmilin önceki ayette geçen *مَنَّا* fiili olabileceğini ve mananın *منَّا عليك وقت أن* şeklinde takdir edileceği görüşünü zikreder.²⁹⁴

- Ta'lîl manası verenler;

Edat ile ilgili başka bir görüş ise Âlûsî ve bazı müfessirlere aittir. Edatın ta'lîl manasında olduğu ve mananın takdire *ما يوحى* *Annene ilham edilmesi gereken şeyleri ilham ettiğimiz için sana bir kere daha iyilikte bulunduk* şeklinde olacağı görüşündedirler.²⁹⁵

Edatın zaman zarfı olduğu cumhurun ağırlıklı görüşüdür. *مننا* fiiliyle mansûb olan edat bu hâliyle asıl manası olan zarfıyyetin dışına çıkmamış olacaktır.

Aşağıdaki ayetler analizini yaptığımız ayetler kategorisinde olduğundan ayrıca incelemiyoruz.

كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ نُوحٌ أَلَا تَتَّقُونَ

"Nûh'un kavmi de Peygamberleri yalanladı. Hani kardeşleri Nûh, onlara şöyle demişti: 'Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?'"²⁹⁶

كَذَّبَتْ عَادُ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ هُودٌ أَلَا تَتَّقُونَ

"Âd kavmi de peygamberleri yalanladı. Hani kardeşleri Hûd, onlara şöyle demişti: 'Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?'"²⁹⁷

²⁹² el-Âlûsî, a.g.e., VII/57.

²⁹³ Tâhâ, 20/37-38.

²⁹⁴ el-Ukberî, a.g.e., II/891.

²⁹⁵ el-Âlûsî, a.g.e., VIII/501; Es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celîleyn*, s. 313.

²⁹⁶ Şuara, 26/105-106.

كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ صَالِحٌ أَلَا تَتَّقُونَ

“Semûd kavmi de Peygamberleri yalanladı. Hani kardeşleri Salih onlara şöyle demişti: ‘Allah’a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’”²⁹⁸

كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ لُوطٌ أَلَا تَتَّقُونَ

“Lût’un kavmi de peygamberleri yalanladı. Hani kardeşleri Lût onlara şöyle demişti: ‘Allah’a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’”²⁹⁹

كَذَّبَ أَصْحَابُ لَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ

“Eyke hâlkı da peygamberleri yalanladı. Hani Şuayb onlara şöyle demişti: ‘Allah’a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?’”³⁰⁰

3.2.1.31. Tevbe 25. ayet

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كُنُوزُهُمْ قُلَّمْ تَغْنِ عَنْكُمْ شَيْئاً وَضَاقَتْ عَلَيْكُمْ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ

“Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fâkat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti. Nihayet (bozularak) gerisin geriye dönüp kaçmıştınız.”³⁰¹

- Bedel manası verenler;

Edat *يَوْمَ حُنَيْنٍ* sözünden bedeldir, mana *يَوْمَ حُنَيْنٍ* şeklinde olur.³⁰² Burada *يَوْمَ* olarak takdir edilen söz bedelin *يَوْمَ* lafzından olmasını gerektirir. Dolayısıyla *يَوْمَ* lafzının âmili *نَصَرَكُم* lafzı olması sahih olmaz. Çünkü çoklukları veya kendilerini beğenmişlikleri *مَوَاطِنَ* diye ifade edilen bütün yerlerde olmamıştı. Buraların tamamında da zaten sayıca çok olmamışlardı. Dolayısıyla doğru olan, bedel ve mübeddelün minhu her ikisinin de âmilinin aynı olmasıdır.³⁰³

- Mefûlû bih manası verenler;

Zemahşerî’nin (ö. 538/1143) zikrettiği başka bir tahlil ise edatın mefûlû bih olduğudur. Gizli fiil *اذكروا* ile mansûb olmuştur, takdiri *إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ* şeklindedir.³⁰⁴

²⁹⁷ Şuara, 26/123-124.

²⁹⁸ Şuara, 26/141-142.

²⁹⁹ Şuara, 26/160-161.

³⁰⁰ Şuara, 26/176-177.

³⁰¹ Tevbe, 9/25.

³⁰² es-Suyûtî, *Tefsîru’l-İmâmeyn el-Celîleyn*, s. 190.

³⁰³ Zemahşerî, *a.g.e.*, II/194.

³⁰⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, II/194.

Bu iki görüşten en fazla tercih edileni edatın يوم lafzından bedel olduğu görüşüdür. Bedel oluşu aynı zamanda edatın aslı konumu olan zarfiyyetinden de çıkmamış olur. Çünkü edat zarftan bedel olmuştur.

3.2.1.32. Zümer 32. ayet

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ

“Kim, Allah'a karşı yalan uyduran ve kendisine geldiğinde, doğruyu (Kur'an'ı) yalanlayandan daha zalimdir? Cehennemde kâfirler için kalacak bir yer mi yok!”³⁰⁵

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır بِالصِّدْقِ وَكَذَّبَ ifadesiyle mansûb olmuştur. Mana كذب 306 olarak takdir edilir. 306

- Mufâcee manası verenler;

Âlûsî, إِذْ edatının mufâcee manasında olduğunu zikreder. Çünkü إِذْ جَاءَهُ sözü yalanlama olayının tedebbür ve tefekkür etmeden ilk geldiği zamanda olduğunu ifade eder. Ayetin siyakına bakıldığında zaten mufâcee manası görülmektedir. Çünkü murad edilen şey yalanlayanın bütün zalimlerden daha zalim olduğuna dikkat çekmektir.³⁰⁷

3.2.1.33. Haşr 16. ayet

كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنْكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ

“Münafıkların durumu ise tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan insana, ‘İnkâr et’ der; insan inkâr edince de, ‘Şüphesiz ben senden uzağım. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım’ der.”³⁰⁸

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat مَثَل ile müteallık geçmiş zaman zarfıdır مَثَل lafzı mahzûf mübtedanın haberidir, takdiri كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ عَلَى الْقِتَالِ كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ şeklindedir.

- Hâl manası verenler;

Edat الشَّيْطَانِ lafzından hâl manasındadır. Mana كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ كَانْنَا إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ şeklinde takdir edilir.³⁰⁹

³⁰⁵ Zümer, 39/32.

³⁰⁶ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., VIII/417.

³⁰⁷ el-Âlûsî, a.g.e., XII/257-258.

³⁰⁸ Haşr, 59/16.

³⁰⁹ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., X/52.

Yukarıda analizini yaptığımız ayetteki *إِذْ* edatı için Cumhur geçmiş zaman zarfı olan görüşü daha fazla tercih etmiştir. Bu durumda cümle *كَمَثَل الشَّيْطَانِ وَقْتُ قَوْلِهِ لِلنَّاسِ أَكْفَرُ* şeklinde takdir edilir. Amil edatla hem lafzen hem de mana bakımından münasiblik arzietmekte, aynı zamanda edat zarfiyyet konumunu da muhafâza etmiş olmaktadır.

3.2.1.34. Âl-i İmrân 164. ayet

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

“Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”³¹⁰

- Mübteda manası verenler;

إِذْ edatı *وَقْتُ* manasında mübtedadır, haberi öncesinde yer alan *car mecrûr*dur. Takdiri *لَمَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَقْتُ بَعَثِهِ* şeklindedir.³¹¹

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) bu görüşü kabul etmeyerek gerekçesini şöyle açıklamaktadır; “*إِذْ* edatının bu şekilde kullanımı yani mübteda konumunda olması hâli arap kelimasında hiç rastlanılmayan bir durumdur. Genellikle edat, zarf veya Muzâfun ileyh olarak ismi zaman şeklinde veya gizli bir *اِذْكُرْ* fiiline meful olarak gelir. Yani arap kelimasında şöyle bir örnek bulamazsınız, Zeyd’in kıyamının uzun olduğunu anlatmak istediğinde *إِذْ قَامَ زَيْدٌ طَوِيلٌ* şeklinde ifadelendiremezsin.”³¹²

- Zarf manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır, takdiri *لَمَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ ، أَوْ بَعَثَهُ ، إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ* şeklinde olur.³¹³

³¹⁰ Âl-i İmrân, 3/164.

³¹¹ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/333.

³¹² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, III/416.

³¹³ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/477.

3.2.1.35. Bakara 133. ayet

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالْهَ أَبَانِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

“Yoksa siz Yakub’un, ölüm döşğinde iken çocuklarına, ‘Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?’ dediği, onların da, ‘Senin ilahına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın ilahı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler ona boyun eğmiş müslümanlarız.’ dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz?”³¹⁴

Edat ayette geçmiş zaman zarfı manasındadır, شهداء lafzı edatı nasbenden âmildir. Sanki şöyle demektedir, حاضری كلامه فی وقت حضور الموت³¹⁵ el-Hâlebî (ö.756/1355) ise takdirin إياه الموت حضور شهداء şeklinde olacağını kaydeder.³¹⁶

3.2.1.36. Nisa 64. ayet

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا

“Biz her peygamberi sırf, Allah’ın izni ile itaat edilmek üzere gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah’tan günahlarının bağışlamasını dileseler ve Peygamber de onlara bağışlama dileseydi, elbette Allah’ı tövbeleri çok kabul edici ve çok merhametli bulacaklardı.”³¹⁷

Edat geçmiş zaman zarfıdır. Onu nasbenden âmîl ‘n’in haberi olan ve edattan sonra gelen جَاءُوكَ fiilidir. Cümle ظلموا أنفسهم حين جَاءُوكَ şeklinde takdir edilir.³¹⁸

3.2.1.37. Mâide 110. ayet

إِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ

“Hani sen, İsrailoğullarına açık mucizeler getirdiğin zaman ben seni onlardan kurtarmıştım da onlardan inkâr edenler, ‘Bu ancak açık bir büyüdür’ demişlerdi.”³¹⁹

İذ geçmiş zaman zarfıdır, âmîl edattan önce geçen كفت lafzıdır. Mana كفت بني كفت³²⁰ şeklinde takdir edilir.

³¹⁴ Bakara, 2/133.

³¹⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhît, I/640.

³¹⁶ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., II/129.

³¹⁷ Nisa, 4/64.

³¹⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhît, III/694; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., IV/18.

³¹⁹ Mâide, 5/110.

3.2.1.38. Arâf 5. ayet

فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ إِذْ جَاءَهُمْ بِأَسْنَا إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ

“Azabımız kendilerine geldiğinde, ‘(Biz bunu hak ettik.) Gerçekten biz zalimler olmuştuk’ demekten başka söyleyecekleri kalmamıştı.”³²¹

Ayette yer alan إِذْ edatı geçmiş zaman zarfıdır, âmil edattan önceki دَعْوَاهُمْ lafzıdır. Mana *فَمَا كَانَ دَعْوَاهُمْ حِينَ جَاءَهُمْ بِأَسْنَا* diye takdir edilir.³²²

3.2.1.39. Arâf 12. ayet

قَالَ مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

“Allah, ‘Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoymdu?’ dedi. (O da) ‘Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın’ dedi.”³²³

Araf 12. ayette geçen إِذْ edatı geçmiş zaman zarfı manasındadır. Edatın mansûb oluşu تَسْجُدَ fiilinin bir sonucudur. Bu bağlamda mana *مَا مَنَعَكَ مِنَ السُّجُودِ فِي وَقْتِ أَمْرِي إِيَّاكَ بِهِ* şeklinde takdir edilir.³²⁴

Bu görüşün delili, Âlûsî’nin aşağıdaki ayet için yaptığı i’raktır. O ayet İsra 94. ayettir.

وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَسُولًا

“İnsanlara hidayet (Kur’ân) geldikten sonra onların iman etmelerine ancak, ‘Allah bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi?’ demeleri engel olmuştur.”³²⁵

Edat bu ayette de kendisinden önceki يُؤْمِنُوا fiiliyle mansûb olmuştur. Dolayısıyla Âlûsî manayı *مَا مَنَعَهُمْ أَنْ يُؤْمِنُوا فِي وَقْتِ مَجِيئِ مَا ذَكَرَ* şeklinde takdir etmiştir.³²⁶

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve el-Hâlebî (ö.756/1355) Araf 12. ayetteki edatın âmilinin kendinden önceki مَنَعَكَ lafzı olduğu görüşüne yer verirler. Edatı nasb eden bu âmildir. Bu takdirde mana *مَا مَنَعَكَ أَنْ أَمَرْتُكَ* şeklinde olur.³²⁷

³²⁰ el-Ukberî, a.g.e., I/472.

³²¹ A’râf, 7/5.

³²² es-Semîn el-Halebî, a.g.e., V/255.

³²³ A’râf, 7/12.

³²⁴ el-Ukberî, a.g.e., I/558.

³²⁵ İsra, 17/94.

³²⁶ el-Âlûsî, a.g.e., VIII/162.

³²⁷ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., VII/412; Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhît, V/17.

3.2.1.40. Enfâl 17. ayet

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Mü'minleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”³²⁸

Edat kendisinden önceki رميت fiiliyle mansûb olup geçmiş zaman zarfıdır. Mana وما رميت وقت رميت ولكن الله رمى şeklinde takdir edilir.³²⁹

Buraya kadar birkaç örneğini verdiğimiz ayetlerde اذ edatının sadece geçmiş zaman zarfı manasında olduğu görüşler mevcuttu.

اِذ'e sadece zarf manası verilen diğer ayetler şunlardır:

إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, ‘Üzülme, çünkü Allah bizimle berâber’ diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz bir takım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü ise en yücedir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³³⁰

قَالَ مَا خَطْبُكَ إِذْ رَاوَدْتَنِّي يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ النَّ حَصْحَصَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ

“Kral kadınlara, ‘Yûsuf'tan murad almak istediğiniz zaman derdiniz ne idi?’ dedi. Kadınlar, ‘Hâşâ! Allah için, biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz’ dediler. Aziz'in karısı ise, ‘Şimdi gerçek ortaya çıktı. Ondan ben murad almak istedim. Şüphesiz Yûsuf doğru söyleyenlerdendir’ dedi.”³³¹

ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ

³²⁸ Enfâl, 8/17.

³²⁹ Muhyiddîn ed-Dervîş, a.g.e., III/543.

³³⁰ Tevbe, 9/40.

³³¹ Yusuf, 12/51.

“İşte bu (kıssa), gayb haberlerindendir. Onu sana biz vahiy yolu ile bildiriyoruz. Yoksa onlar tuzak kurarak işlerine karar verdikleri zaman sen onların yanında değildin.”³³²

وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْعَرَبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَى مُوسَى الْأَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ

“Ey Muhammed! Mûsâ'ya o emri verdiğimiz zaman sen (vadinin) batı tarafında değildin. (O olayı) görenlerden de değildin.”³³³

وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا وَلَكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَا أَتَيْهِمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَنْذَكُرُونَ

“Yine biz (Mûsâ'ya) seslendiğimiz zaman Tûr'un yan tarafında da değildin. Fâkat Rabbinden bir rahmet olarak, senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmeyen bir kavmi, düşünüp öğüt alsınlar diye uyarman için (o haberleri) sana bildiriyoruz.”³³⁴

وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا

“Kalkıp da, "Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. Ondan başkasına asla ilah demeyiz. Yoksa andolsun ki saçma bir söz söylemiş oluruz.”³³⁵

قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْخُوتَ وَمَا أَنَسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا

“Genç, ‘Gördün mü? Kayaya sığındığımız sırada balığı unutmuşum. –Doğrusu onu sana söylememi bana ancak şeytan unutturdu- Balık şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti’ dedi.”³³⁶

قَالَ يَا هَرُونَ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا

“Mûsâ: (Tûr'dan dönünce) şöyle dedi: ‘Ey Hârûn! Saptıklarını gördüğün zaman bana uymana ne engel oldu?’”³³⁷

وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ

“Sana davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarı aşarak mabede girmişlerdi.”³³⁸

وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ

وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

³³² Yusuf, 12/102.

³³³ Kasas, 28/44.

³³⁴ Kasas, 28/46.

³³⁵ Kehf, 18/14.

³³⁶ Kehf, 18/63.

³³⁷ Ta Ha, 20/92.

³³⁸ Sad, 38/21.

“Allah, iman edenlere ise, Firavun'un karısını örnek gösterdi. Hani o, ‘Rabbim! Bana katında, cennette bir ev yap. Beni Firavun'dan ve onun yaptığı işlerden koru ve beni zalimler topluluğundan kurtar!’ demişti.”³³⁹

إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ

“Şüphesiz biz, vaktiyle ‘bahçe sahipleri”ne belâ verdiğimiz gibi, onlara (Mekkeli inkârcılara) da belâ verdik. Hani o bahçe sahipleri, sabah erkenden (fâkirler gelmeden) bahçenin ürünlerini devşirmeye yemin etmişlerdi.”³⁴⁰

كَلَّا وَالْقَمَرَ وَاللَّيْلَ إِذْ أَدْبَرَ

“Hayır, (öğüt almazlar.) Aya, çekilip gittiğinde geceye.”³⁴¹

كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوِيهَا إِذْ انْبَعَثَ أَشْقَاهَا

“Semûd kavmi, azgınlığı sebebiyle yalanladı. Hani onların en bedbaht olanı (fesat çıkarmak için) ileri atılmıştı.”³⁴²

3.2.2. İ’ın başına Teşvik Levla’sının (لولا التحضيضية) gelmesi

Kur’ân’ı Kerîm’de İ’ edatının başında لولا’nın gelişi, lafzen ve mana bakımından mazi olan fiile izafeti dört yerde geçer.

3.2.2.1. Enam 43. ayet

إِذْ جَاءَهُمْ بِأُسْنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman yakarıp tövbe etselerdi ya... Fâkat (onu yapmadılar) kalpleri katılaştı. Şeytan da yapmakta olduklarını zaten onlara süslü göstermişti.”³⁴³

Enam 43. Ayette yer alan İ’ edatının başında لولا vardır. Edat geçmiş zaman zarfıdır, edatı nasbenden âmil تَضَرَّعُوا fiilidir.³⁴⁴ Cümle إِذْ تَضَرَّعُوا şeklinde takdir olunur.³⁴⁵

³³⁹ Tahrim, 66/11.

³⁴⁰ Kalem, 68/17.

³⁴¹ Müddessir, 74/32-33.

³⁴² Şems, 91/11-12.

³⁴³ Enâm, 6/43.

³⁴⁴ Akdağ, Hasan, a.g.e., s. 11.

³⁴⁵ el-Ukberî, a.g.e., I/496.

3.2.2.2. Kehf 39. ayet

وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِنَّ تَرَنَ أَنَا أَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا

*"Bağına girdiğinde 'Mâşaallah! Kuvvet yalnız Allah'ındır' deseydin ya!.. Eğer benim malımı ve çocuklarımı kendininkilerden daha az görüyorsan."*³⁴⁶

Bu ayette de edatın başına لولا gelmiştir. Edat geçmiş zaman zarfı olup قُلْتَ fiiliyle mansûb kılınmıştır. Cümle وقت دخولك جنتك و لولا قلت إذ دخلت جنتك şeklinde takdir edilir.³⁴⁷

3.2.2.3. Nur 12. ayet

لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ

*"Bu iftirayı işittiğiniz zaman, iman eden erkek ve kadınlar, kendi (din kardeş)leri hakkında iyi zan besleyip de, 'Bu apaçık bir iftiradır' deselerdi ya!"*³⁴⁸

Edat geçmiş zaman zarfıdır. Onu nasbeden âmil ظَنَّ fiilidir. Mana لولا ظن المؤمنون و لولا ظن المؤمنات حين سمعتموه veya بأنفسهم خيرا إذ سمعتموه şeklinde takdir olunur.³⁴⁹

3.2.2.4. Nur 16. ayet

وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ

*"Bu iftirayı işittiğiniz vakit, 'Böyle sözleri ağzımıza almamız bize yaraşmaz. Seni eksikliklerden uzak tutarız Allah'ım! Bu çok büyük bir iftiradır' deseydiniz ya!"*³⁵⁰

Başına لولا alan edat burada da geçmiş zaman zarfıdır, قُلْتُمْ fiiliyle mansûbtur. Takdiri حين سمعتموه veya لولا قلتم إذ سمعتموه şeklindedir.³⁵¹

³⁴⁶ Kehf, 18/39.

³⁴⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, VII/179; el-Âlûsî, *a.g.e.*, VIII/265; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VII/495.

³⁴⁸ Nûr, 24/12.

³⁴⁹ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VIII/390.

³⁵⁰ Nûr, 24/16.

³⁵¹ es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VIII/392.

3.3. Başına و Harfi Almayan اِذ'in Sadece Lafzen Mazi Olan Fiile İzafeti

3.3.1. Başına و harfi almayan اِذ'in sadece lafzen mazi olan fiile izafeti

اِذ edatının başında vâv harfi olmaksızın lafzen mazi olup manası istikbal ihtimalli fiile izafeti Kur'ân'ı Kerîm'de iki ayette geçmektedir.

3.3.1.1. Bakara 166. ayet

اِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ

“Kendilerine uyulanlar o gün azabı görünce, kendilerine uyanlardan uzaklaşacaklar, aralarındaki bütün bağlar kopacaktır.”³⁵²

Edat hakkında geçmiş zaman zarfı, mefûlû bih ve bedel olduğu görüşleri bulunmaktadır.³⁵³ Mekkî b. Ebi Talip (ö. 437/1045) ve Ebû'l-Bekâ (ö. 616/1219) edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu, âmilinin ise önceki 165. ayette geçen اَلْعَذَابُ³⁵⁴ lafzı olduğu görüşünü zikrederler. Mana اِذْ شَدِيدُ الْعَذَابِ حِينَ تَبَرَّأَ³⁵⁵ şeklinde takdir edilir.

Mekkî b. Ebi Talip ve Ebû'l-Bekâ'dan (ö. 616/1219) gelen başka bir rivayette ise edatın mefûlû bih olup gizli fiil اِذْ ile mansûb olduğu görüşü vardır. Ayetin takdiri اِذْ تَبَرَّأَ مُحَمَّدٌ اِذْ تَبَرَّأَ³⁵⁶ şeklindedir.

Zemahşerî (ö. 538/1143) ve bazı nahivciler edatın önceki ayette geçen اِذْ يَرَوْنَ³⁵⁷ ifadesinden bedel olduğu görüşündedir. Ayeti اِذْ يَتَّبِعُونَ وَهُمْ الرُّسُلُ مِنَ الْاِتِّبَاعِ³⁵⁸ şeklinde takdir etmiştir.

Aslında اِذ edatı bu ayette, lafzen geçmiş zaman ifade eden ancak manen gelecek zaman manası bulunan mazi fiile izafet etmiştir. Çünkü ahiret hayatına tealluk eden haberlerin geçmişte olmuş-bitmiş gibi anlatılması onun mutlaka vaki olacağını teyid etmek içindir. Bu sebepten dolayı fiilin lafzen mazi ama mana olarak gelecek zaman manasında kullanılması caiz görülmüştür.³⁵⁹

³⁵² Bakara, 2/166.

³⁵³ es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celîleyn*, s. 25.

³⁵⁴ Bakara, 2/165.

³⁵⁵ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/137; Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, I/155.

³⁵⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, I/155; el-Ukberî, *a.g.e.*, I/137.

³⁵⁷ Bakara, 2/165.

³⁵⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, I/162; es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Îmâmeyn el-Celîleyn*, s. 25.

³⁵⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, I/155.

3.3.1.2. Meryem 39. ayet

وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

“Onları, gaflet içinde bulunup iman etmezlerken işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar.”³⁶⁰

Zemahşerî (ö. 538/1143) ve el-Ukberî (ö. 616/1219) edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu zikrederler. Onlara göre edat الْحَسْرَةِ lafzı ile mansûbtur. الْحَسْرَةِ lafzı ال takısı almış bir mastardır. Dolayısıyla geçmiş zaman zarfı olan إِذ edatına âmil olabilmektedir.³⁶¹

Zemahşerî ve el-Ukberî, edatın ayrıca bedel olabileceğini de naklederler. Edat يَوْمَ الْحَسْرَةِ ifadesinden bedeldir.³⁶²

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) edatın يَوْم lafzından bedel olduğu görüşündedir.³⁶³ İbn Mâlik (ö. 672/1274) ise edatın إِذ manasında olduğu görüşündedir.³⁶⁴

3.3.2. Başına و harfi almayan إِذ’in lafzen mazi, mana olarak hem mazi hem de gelecek zaman ihtimali fiile izafeti

Başında vâv harfi olmayan إِذ edatının lafzen mazi mana olarakta hem mazi hem de gelecek zaman ihtimali taşıyan fiile izafeti hususu Kur’ân’ı Kerîm’de dört yerde geçmektedir.

3.3.2.1. Mâide 110. ayet

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ادْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ

“O gün Allah şöyle diyecek: ‘Ey Meryem oğlu İsa! Senin üzerindeki ve annen üzerindeki nimetimi düşün.’”³⁶⁵

Ayetin başında bulunan edat önceki ayette geçen يَوْمَ يَجْمَعُ³⁶⁶ ifadesinden bedeldir.³⁶⁷ Ebû'l-Bekâ (ö. 616/1219) aynı görüşü paylaşmakla beraber ayetin takdirinin

³⁶⁰ Meryem, 19/39.

³⁶¹ el-Ukberî, a.g.e., II/875; Zemahşerî, a.g.e., II/15.

³⁶² Zemahşerî, a.g.e., II/15; el-Ukberî, a.g.e., II/875.

³⁶³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhîr, VII/263.

³⁶⁴ İbn Mâlik, Şevahidu't-Tavhid ve't-Tashih, s. 19.

³⁶⁵ Mâide, 5/110.

³⁶⁶ Mâide, 5/109.

³⁶⁷ Zemahşerî, a.g.e., I/530; İbn-i Atiyye, a.g.e., II/257.

إذ şeklinde olacağı, yani قال olan mazi fiili muzariye dönüştürerek manayı takdir eder.³⁶⁸

إذ edatının mefûlû bih olup gizli fiil اذكر ile mansûb olduğu, ayrıca قال olan mazi fiilin اذكر يا محمد إذ يقول olarak muzariye dönüştürüleceği ve mananın إذ يقول şeklinde takdir edileceği görüşü de İbn Atiyye'nin (ö. 542/1147) zikrettiği görüşler arasındadır.³⁶⁹

el-Vâhidi, edatın mahzûf mübteda için haber olduğu, takdirin ذلك إذ قال şeklinde olabileceğini zikreder.³⁷⁰

3.3.2.2. Enam 27. ayet

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقُفُّوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بَيِّنَاتٍ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

*“Ateşin karşısında durdurulup da, ‘Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü'minlerden olsak’ dedikleri vakit (hâllerini) bir görsen!”*³⁷¹

Bu ayette yer alan إذ edatı hakkında iki görüş bulunmaktadır. Birincisi edatın geçmiş zaman zarfı olduğu, ikincisi ise edatın إذا manasında olduğu görüşüdür.

Edattan önce geçen muzari fiili تری başına لو almıştır. Dolayısıyla mana gelecek zamanı ifade etmektedir.³⁷²

Edat geçmiş zaman zarfıdır, تری fiilinin zarfıdır, mana olarak geçmiş zamanı ifade eden ولو رأيت manasındadır.³⁷³ Zemahşerî (ö. 538/1143) لو edatının bu ayette muzari fiili maziye dönüştürdüğü görüşündedir.³⁷⁴

Edat hakkındaki diğer bir değerlendirme de إذا manasında olduğudur. Çünkü تری gelecek zamanı ifade eden zarf konumundadır. Dolayısıyla لو burada إِنَّ'ı şartiyye ifade eden إذا manasındadır. Bunun delili ise ayette ifade edilen işin henüz gerçekleşmemesi, gelecekte gerçekleşecek oluşudur.³⁷⁵

³⁶⁸ el-Ukberî, a.g.e., I/471.

³⁶⁹ İbn-i Atiyye, a.g.e., II/257; es-Suyûtî, Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn, s. 126.

³⁷⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, IV/405.

³⁷¹ Enâm, 6/27.

³⁷² Râcî el-Esmer, a.g.e., s. 11.

³⁷³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, IV/474; Kurtubî, a.g.e., VI/262.

³⁷⁴ Zemahşerî, a.g.e., II/14.

³⁷⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, IV/405.

3.3.2.3. Enam 30. ayet

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَٰذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبَّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ

“Rab’lerinin huzurunda durduruldukları vakit (hâllerini) bir görsen! (Allah) diyecek ki: ‘Nasıl, şu (dirilmek) gerçek değil miymiş?’ Onlar, ‘Evet, Rabbimiz’e andolsun ki, gerçekmiş’ diyecekler. (Allah), ‘Öyleyse inkâr etmekte olduğunuzdan dolayı tadın azabı!’ diyecek.”³⁷⁶

Enam 27. ayet için açıkladığımız aynı görüş ve düşünceler bu ayet hakkında da varid olduğundan ayrıca tafsilatına girmiyoruz.

3.3.2.4. Sebe 51. ayet

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَغُوا فَلَا قُوَّةَ وَأُخِذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ

“Sen onları, dehşetli bir korkuya kapılıp da kaçıp kurtulamayacakları ve yakın bir yerden yakalanacakları zaman bir görsen!”³⁷⁷

Enam 27. ayet için açıkladığımız aynı görüş ve düşünceler bu ayet hakkında da varid olduğundan ayrıca tafsilatına girmiyoruz.

3.4. İ’ın Hem Lafzen Hem de Mana Bakımından Muzari Fiile İzafeti

3.4.1. Başına و harfi aldığı Mümin 47. ayet

وَإِذْ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَدُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ

“Ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, zayıf olanlar, büyüklük taslayanlara, ‘Biz size uymuş kimselerdik. Şimdi şu ateşin bir kısmını üzerimizden kaldıracak mısınız?’ derler.”³⁷⁸

İ’ edatının geçmiş zaman zarfı veya mefûlü bih olduğu görüşleri bulunmaktadır. Müberred “İ’ edatı muzari veya müstakbel zaman içeren fiile izafet ettiği zaman وَإِذْ يَمَكُرُ gibi manası mazi olarak kabul görür, tam tersine إِذَا edatı mazi fiile izafet ettiğinde ise إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ gibi gelecek zaman olduğu kabul edilir” der.³⁷⁹

³⁷⁶ Enâm, 6/30.

³⁷⁷ Sebe, 34/51.

³⁷⁸ Mümin, 40/47.

³⁷⁹ Muhammed Alî es-Sâbûnî, a.g.e., I/47; Kurtubî, a.g.e., I/181.

Geçmiş zaman zarfıdır, aynı surenin 18. ayetine ³⁸⁰إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينَ ma'tûftur. Âtîf yapılan ayet ile ma'tûf olan ayet arasında çok fazla mesafe bulunması sebebiyle bu görüş fazla rağbet görmemiştir. Çünkü zahirde يَتَحَاجُّونَ fiilinin zamiri önceki ayette geçen ³⁸¹أَلْ فِرْعَوْنَ lafzına racidir.³⁸²

Ebû'l-Bekâ (ö. 616/1219) edatın önceki ayette geçen ³⁸³غَدَوًا lafzına ma'tûf olacağı görüşünü zikreder.³⁸⁴

Zemahşerî, (ö. 538/1143) Ebû'l-Bekâ ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ayette geçen ³⁸⁵إِذِ edatının mefûlü bih olduğu görüşünü paylaşırlar. Onlara göre edatı nasbeden âmil gizli fiil اذكر 'dur. Dolayısıyla mana ³⁸⁵واذكر وقت يتحاجون şeklindedir.

3.4.2. Başına و harfi almadığı ayetler

3.4.2.1. Mümin 10. ayet

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لِمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَنْكُفُونَ

*“İnkâr edenler var ya, muhakkak onlara: ‘Allah’ın (size) gazabı, sizin kendinize olan gazabınızdan daha büyüktür. Çünkü siz imana çağırılırdınız da inkâr ederdiniz’ diye seslenilir.”*³⁸⁶

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve Ebû'l-Bekâ (ö. 616/1219) edatın geçmiş zaman zarfı olduğu, edatı nasbeden âmilin ³⁸⁷مَقْتِكُمْ lafzı olan görüşü naklettikten sonra *“bu caiz olmaz, çünkü mana bu şekilde değildir, yani onların azaba uğramalarının zamanı imana çağırılma zamanı ile aynı değildir. Tersine azap kıyamet günü gerçekleşecektir”* şeklinde itiraz eder.³⁸⁷

Zemahşerî (ö. 538/1143) ³⁸⁸لِمَقْتُ اللَّهِ sözünün edatın âmili ve onu nasbeden olduğu görüşündedir.³⁸⁸

- Mefûlü bih manası verenler;

³⁸⁹إِذِ edatı mefûlü bih'tir ve gizli ³⁸⁹اذكروا fiiliyle mansûb olmuştur. Takdiri ³⁸⁹واذكروا şeklindedir.

³⁸⁰ Mümin, 40/18.

³⁸¹ Mümin, 40/46.

³⁸² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, IX/262; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, IX/486.

³⁸³ Mümin, 40/46

³⁸⁴ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1121.

³⁸⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, IX/262; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1121; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV/130; es-Suyûtî, *Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn*, s. 471.

³⁸⁶ Mümin, 40/10.

³⁸⁷ el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1116; Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, II/181.

³⁸⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV/116.

- Ta'lîl manası verenler;

Zemahşerî ve Âlûsî edatın Ta'lîl manasında da olabileceğini ayrıca zikrederler. Edatın لَانَ 'yi ifade ettiğini belirtirler.³⁹⁰

3.4.2.2. Kâf 17. ayet

إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشَّمَالِ قَعِيدٍ

“Üstelik biri insanın sağ tarafında, biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir.”³⁹¹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır, önceki ayette geçen أَقْرَبُ³⁹² lafzıyla mansûbtur.³⁹³

- Mefûlû bih manası verenler;

Mefûlû bih olup gizli اذكر fiiliyle mansûbtur. Takdiri اذ يتلقى şeklinde. ³⁹⁴

- Ta'lîl manası verenler;

Edat ta'lîl manasındadır.³⁹⁵

3.4.2.3. Bakara 165. ayet

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

“İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da ona ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi.”³⁹⁶

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

إِذْ geçmiş zaman zarfıdır ama mana gelecek zamanı içermektedir. يَرَى fiili edatın âmilidir ve muzari fiil olmasına rağmen manası mazi içeriklidir mefûlû ise mahzûftur, takdiri اذ يرون العذاب ولو رأي الظالمون حالهم وقت رؤيتهم العذاب şeklinde. Edat burada vakit olarak tefsir

³⁸⁹ Mekki b. Ebî Tâlib, a.g.e., II/180.

³⁹⁰ el-Âlûsî, a.g.e., XII/304; Zemahşerî, a.g.e., IV/117.

³⁹¹ Kâf, 50/17.

³⁹² Kâf, 50/16.

³⁹³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhîr, IX/533; el-Ukberî, a.g.e., II/1174; Zemahşerî, a.g.e., IV/292.

³⁹⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., IX/533; el-Ukberî, a.g.e., II/1174.

³⁹⁵ el-Âlûsî, a.g.e., XIII/329.

³⁹⁶ Bakara, 2/165.

edildi çünkü Allah’u Teâlâ’nın gelecek zamana dair varid olan haberleri mazide yani geçmişte olmuş ve bitmiş gibidir.³⁹⁷

- إذا manası verenler;

Edat إذا anlamında kullanılmış olup âmili يَرَى fiilidir. Aralarındaki yakınlık nedeniyle mazi fiil gelecek zaman ifade eden fiilin yerine konabilir. Dolayısıyla يَرَى fiilinin başında bulunan لو edatı إِنَّ’i şartiyye makamında kullanılır ki o zaman edatın manası إذا olur.³⁹⁸

Aşağıdaki ayet yukarıda tahlili yapılan ayetin aynı kapsamında olduğundan dolayı ayrıca zikretmiyoruz.

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ

“Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve artlarına vura vura ve ‘haydi tadın yangın azabını’ diyerek canlarını alırken bir görseydin.”³⁹⁹

3.5. إذا’nın Sadece Lafzen Muzari Olan Fiile İzafeti

إذا edatının sadece lafzen muzari olan fiile izafeti hususu Kur’ân’ı Kerîm’de 42 yerde geçmektedir. Bu yerlerde edat mana olarak değil ama sadece lafzen muzari olan fiile izafet etmiştir. Bu ayetlerin 10 tanesinde edatın başında و harfi vardır, sadece bir ayette edatın başında و olmasının yanında edattan sonra lamı cezim لم gelmiştir. 29 ayette ise edat başına vâv و harfi almadan kullanılmıştır. Sadece 2 ayette ise edat lafzen muzari olan fiile izafetinin yanında başına و yerine ف harfi gelmiştir.⁴⁰⁰

Şimdi bu ayetleri ve içerisinde geçen إذا edatının konumu hakkında nahivcilerin ve müfessirlerin görüşlerini zikredeceğiz. Ancak yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bütün ayetleri tek tek incelemek yerine içlerinde en fazla görüş bulunan ve tartışma konusu fazla olan ayetlere sadece değinecek ve konumuzu uzatmamaya çalışacağız inşallah.

3.5.1. Başına و harfi aldığı Bakara 127. Ayet

وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

³⁹⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, II/88; el-Ukberî, *a.g.e.*, I/135; Zemahşerî, *a.g.e.*, I/162; Akdağ, Hasan, *a.g.e.*, s. 12.

³⁹⁸ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/135.

³⁹⁹ Enfâl, 8/50.

⁴⁰⁰ Abdulhâlik Azîma, *a.g.e.*, s.105 .

“Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, ‘Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin’ diyorlardı.”⁴⁰¹

Ebû Hayyân, (ö. 745/1344) edatın mefûlû bih olduğunu, mukadder edilen fiil ile mansûb olup takdirin *وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ* şeklinde zikretmiştir.⁴⁰²

Ebû Hayyân'ın zikrettiği başka bir görüş ise edatın geçmiş zaman zarfı olduğudur. Edat önceki ayette geçen *وَإِذْ قَالَ*⁴⁰³ lafzına ma'tûftur.⁴⁰⁴ Zemahşerî (ö. 538/1143) ise “geçmişte yaşanmış bir hâlin hikâyesidir” diyerek fiilin her ne kadar muzari sığasında yani lafzen muzari olarak gelmişse de aslında mana olarak mazi olduğunu vurgulamak istemiştir.⁴⁰⁵

Âlûsî “anlatılan kıssa geçmişte yaşanmış bir olay olmasına rağmen muzari sığasının kullanılması insanların zor şartlarda da olsa Allah'ın emirlerine ve buyruklarına itaat etmenin en güzel örneğini bilip onların yolundan gitmelerini, ayrıca temellerini yükseltmeye çalıştıkları Kâbe'nin kudsîyetinin ne kadar muazzam olduğunu vurgulamak amacıyla kullanılmıştır” der.⁴⁰⁶

3.5.2. Başına *وَ* harfi aldığı ve sonrasında cezm edatı *لَمْ*’in geldiği Ahkaf 11. ayet

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِنْكَ قَدِيمٌ

“İnkâr edenler, inananlar için, ‘Eğer o Kur’ân iyi bir şey olsaydı, onlar onu kabulde, bizi geçemezlerdi’ dediler. Onunla doğru yolu bulamadıkları için; ‘Bu eski bir uydurmadır’ diyecekler.”⁴⁰⁷

Edatın başındaki vâv harfi âtîf harfidir. *إِذْ* edatı geçmiş zaman zarfıdır. Edatın âmili mahzûf olup takdiri *هَذَا إِنْكَ قَدِيمٌ* *فَسَيَقُولُونَ* şeklinde *وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ* şeklindedir.⁴⁰⁸

Ayetteki edatla ilgili başka bir yorum ise, edatın *إِذَا* manasında olduğudur. Bu yoruma göre edatın âmili *فَسَيَقُولُونَ* fiilidir. Başında *ف* harfinin bulunması öncesinin şart cümlesi olduğunu gösterir. Dolayısıyla mana sankide *وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ* şeklinde olur.

⁴⁰¹ Bakara, 2/127.

⁴⁰² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/618.

⁴⁰³ Bakara, 2/126.

⁴⁰⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I/618.

⁴⁰⁵ Zemahşeri, *a.g.e.*, I/142.

⁴⁰⁶ el-Âlûsî, *a.g.e.*, I/381.

⁴⁰⁷ Ahkâf, 46/11.

⁴⁰⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV/228; el-Ukberî, *a.g.e.*, II/1155.

İbn Mâlik (ö. 672/1274) ve Âlûsî id'in ta'lîl manasında olduğunu zikrederler. Ancak bu mananın ne olduğu hususunu zikretmezler. Mananın takdiri hususunda kanaatimiz şu şekilde olacağıdır; ⁴⁰⁹فسيقولون هذا إفاك قديم لأنهم لم يهتدوا به

3.5.3. Başına و harfi almadığı ayetler

3.5.3.1. Tâhâ 40. ayet

إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِيتَ سِينِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ

"Hani kız kardeşin (Firavun ailesine) gidiyor ve 'size onun bakımını üstlenecek kimseyi göstereyim mi?' diyordu. Derken, gözü aydın olsun, üzülmesin diye seni annene döndürdük. (Sana baktı, büyüdü) ve (kazara) bir cana kıydın da biz seni kederden kurtardık seni sıkı bir denemeden geçirdik (ve kaçıp Medyen'e gittin). Medyen hâlki içinde yıllarca kaldın sonra (peygamber olman için) takdir edilmiş bir zamanda (Tûr'a) geldin ey Mûsâ!"⁴¹⁰

Edat hakkında zarf, bedel, mefûlü bih ve talil olduğu görüşleri bulunur. Şimdi sırasıyla bu görüşleri ve delillerini zikretmeye çalışacağız.

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır. Edatı nasbeden âmil ya önceki ayette geçen ⁴¹¹وَالْقَيْتُ fiilidir ki, takdiri ⁴¹²وَلِئَصْنَعِ şeklinde olur veya âmil ⁴¹³وَلِئَصْنَعِ fiilidir, onunda takdiri ⁴¹³وَلِئَصْنَعِ şeklinde olur.

- Bedel manası verenler;

Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) ve Zemahşerî (ö. 538/1143) edatın bedel olabileceğini de caiz görürler. Bu görüşe göre id edatı önceki 38. ayette geçen ⁴¹⁴إِذْ أَوْحَيْنَا lafzından bedeldir.⁴¹⁵

- Mefûlü bih manası verenler;

Edat mefûlü bih olup gizli fiil اذكر ile mansûb olmuştur. Takdiri ⁴¹⁶اذكر id şeklinde olur.

- Ta'lîl manası verenler;

⁴⁰⁹ İbn Mâlik, Şerhu't-Teshîl, II/208; el-Âlûsî, a.g.e., XIII/172.

⁴¹⁰ Tâhâ, 20/40.

⁴¹¹ Tâhâ, 20/39.

⁴¹² Tâhâ, 20/39.

⁴¹³ Zemahşerî, a.g.e., III/48.

⁴¹⁴ Tâhâ, 20/38.

⁴¹⁵ Zemahşerî, a.g.e., III/48; el-Ukberî, a.g.e., II/891.

⁴¹⁶ el-Ukberî, a.g.e., II/891.

Edat ta'lîl manasında kullanılmıştır. Kayıtlarda cümlelerin nasıl takdir edildiği yazılı olmadığından kanaatimizce mana أَلْقَيْتَ عَلَيْكَ مَحَبَّةَ مَنْى لَمْ يَشِ أَحْتَكْ şeklinde takdir edilir.⁴¹⁷

3.5.3.2. Âl-i İmrân 124. ayet

إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمَدِّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ

“Hani sen mü'minlere, ‘Rabbinizin, indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmez mi?’ diyordun.”⁴¹⁸

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır, edatı nasbenden âmil önceki ayette geçen نَصَرَكُمْ⁴¹⁹ fiilidir. Kastedilen gün ise bedir savaşı günüdür.⁴²⁰

- Bedel manası verenler;

إِذْ bedeldir, bedel oluşu 121. ayette geçen غَدَوْتَ⁴²¹ lafzındandır. Zaten 121. ayette geçen bu söz Uhud günü söylemiştir. Dolayısıyla وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ⁴²² ayeti iki kelam arasında mu'tarız olmuştur. Çünkü orada tevekküle teşvik vardır ve savaşta sebat etme duygusunun vurgusu vardır.⁴²³

Ebû'l Bekâ'nın (ö. 616/1219) zikrettiği başka bir hususta şudur. Edat bedeldir ama إِذْ غَدَوْتَ⁴²⁴ lafzından değil, إِذْ هَمَمْتُ⁴²⁵ lafzından bedeldir.⁴²⁵

- Mefûlü bih manası verenler;

Edat mefûlü bih manasındadır, gizli fiil اذكر ile mansûb olmuştur. Takdiri اذكر اذكر إِنْ تَقُولُ şeklindedir.⁴²⁶

Bu dört analiz içinde en tercih edileni edatın zarf olduğu görüşüdür. Edat zarftır ve نَصَرَكُمْ ile müteallıktır. Amil ve zarf arasında mana irtibatı ve uyumluluğu vardır. Edattan sonra gelen muzari fiil mana olarak mazi fiil kapsamında kullanılmıştır.

⁴¹⁷ Muhyiddîn ed-Dervîş, *a.g.e.*, VI/191; Abdulhâlik Azîma, *a.g.e.*, I/ 151.

⁴¹⁸ Âl-i İmrân, 3/124.

⁴¹⁹ Âl-i İmrân, 3/123.

⁴²⁰ Mekki b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, I/211; Zemahşerî, *a.g.e.*, I/314; es-Suyûtî, *Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn*, s. 66.

⁴²¹ Âl-i İmrân, 3/121.

⁴²² Âl-i İmrân, 3/123.

⁴²³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, III/331; Zemahşerî, *a.g.e.*, I/314.

⁴²⁴ Âl-i İmrân, 3/122.

⁴²⁵ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/290.

⁴²⁶ el-Ukberî, *a.g.e.*, I/290.

3.5.3.3. Enfâl 9. ayet

إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُم بِآلِفٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّفِينَ

“Hani Rabbinizden yardım istiyor, yalvarıyordunuz. O da, ‘Ben size ard arda bin meleklerle yardım ediyorum’ diye cevap vermişti.”⁴²⁷

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edatı nasbenden âmil önceki ayette geçen وَيُطِلُّ⁴²⁸ fiilidir, edat geçmiş zaman zarfıdır. Mana وَيُطِلُّ الْبَاطِلَ حِينَ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ şeklinde takdir edilir. Edatı nasbenden âmilin ⁴²⁹ fiili olması da muhtemeldir.⁴³⁰

es-Semîn el-Halebî (ö.756/1355) “fiilin gelecek zamanı ifade ettiğini gizli أَنْ ile mansûb olduğunu, dolayısıyla müstakbel zamanlı fiilin mazi fiile âmil olamayacağı” nedeniyle yukarıdaki görüşe itiraz eder.⁴³¹

İbn Atiyye, (ö. 542/1147) edatı nasbenden âmilin يَعِدُّكُمْ⁴³² fiili olabileceğini zikrederek, “bu fiilin إِذْ edatını nasbetmesi sahihtir, çünkü Allah’u Teâlâ’nın va’dı yardım isteyip yalvardıkları zamanla aynı zaman dilimidir” der.⁴³³

Edatı nasbenden âmilin 7. ayette geçen وَتَوَدُّونَ fiili olabileceği de ayrıca zikredilen görüşlerdendir.⁴³⁴

- Bedel manası verenler;

Edat önceki 7. ayette geçen وَإِذْ يَعِدُّكُمْ lafzından bedeldir. Gizli fiil اذكروا edatın âmilidir.⁴³⁵

- Mefûlû bih manası verenler;

Gizli fiil اذكروا ile mansûb olan إِذْ edatı mefûlû bihtir. Takdiri اذكروا إِذْ تَسْتَغِيثُونَ şeklidir.⁴³⁶

Aşağıdaki ayetler tahlilini yaptığımız aynı ayetler kapsamında olduğundan ayrıca zikretmiyoruz.

إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِّنْهُ وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَكُم بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ

⁴²⁷ Enfâl, 8/9.

⁴²⁸ Enfâl, 8/8.

⁴²⁹ Enfâl, 8/8.

⁴³⁰ Zemahşerî, a.g.e., II/149; et-Taberî, a.g.e., XIII/408; İbn Atiyye, a.g.e., II/504.

⁴³¹ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., V/565.

⁴³² Enfâl, 8/7.

⁴³³ İbn Atiyye, a.g.e., II/504.

⁴³⁴ el-Ukberî, a.g.e., II/617.

⁴³⁵ el-Ukberî, a.g.e., II/617; Zemahşerî, a.g.e., II/149.

⁴³⁶ İbn Atiyye, a.g.e., II/504.

“Hani (Allah) kendi tarafından bir güvenlik olarak sizi hafif bir uykuya daldırıyor; sizi temizlemek, sizden şeytanın vesvesesini gidermek, kalplerinizi pekiştirmek ve ayaklarınızı sağlam bastırmak için üzerinize gökten yağmur yağdırıyordu.”⁴³⁷

إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَكَةِ أَنْتِي مَعَكُمْ فَتَبَيَّنُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَالِقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ

“Hani Rabbin meleklere, ‘Ben sizinle beraberim. İman edenlere sebat verin. Ben kâfirlerin kalplerine korku salacağım. Şimdi vurun boyunlarının üstüne. Vurun, onların bütün parmaklarına’ diye vahyedyordu.”⁴³⁸

إِذْ يُرِيكُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَايَكُمْ كَثِيرًا لَفَاسَلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

“Hani Allah sana onları uykunda az gösteriyordu. Eğer sana onları çok gösterseydi elbette gevşerdiniz ve o iş hakkında birbirinizle çekişirdiniz. Fâkat Allah (sizi bunlardan) kurtardı. Çünkü o, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir.”⁴³⁹

3.5.3.4. Sebe 33. ayet

وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْغِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَندَادًا وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, ‘Hayır, bizi hidayetten saptıran gece ve gündüz kurduğunuz tuzaklardır. Çünkü siz bize Allah’ı inkâr etmemizi ve O’na eşler koşmamızı emrediyordunuz’ derler. Azabı görünce de içten içe pişmanlık duyarlar. Biz de inkâr edenlerin boyunlarına demir hâlkalar geçiririz. Onlar ancak yapmakta olduklarının cezasını göreceklerdir.”⁴⁴⁰

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfı olup مَكْرُ lafiyla mansûbtur. Mana بل مكركم الدائم وقت أمرکم şeklinde takdir edilir.

- Bedel manası verenler;

Edat اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ lafızlarından bedeldir.

- Ta’lîl manası verenler;

⁴³⁷ Enfâl, 8/11.

⁴³⁸ Enfâl, 8/12.

⁴³⁹ Enfâl, 8/43.

⁴⁴⁰ Sebe, 34/33.

مكر lafzı için ta'lîl manasındadır.

Yukarıdaki görüşleri Âlûsî zikretmiştir.⁴⁴¹

Bu görüşler arasında en fazla tercih edileni edatın geçmiş zaman zarfı olduğu ve مكر lafzıyla müteallık oluşudur. Açık bir uyum ve aynı zamanda da zarf ile olan mana irtibatının yanında edatın asli konumu olan zarfıyyet tercih edilmesindeki ana fâktörler olmuştur.

3.5.3.5. Araf 163. ayet

وَسَأَلَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

“Ey Muhammed! Onlara, deniz kıyısında bulunan kent hâlkının durumunu sor. Hani onlar Cumartesi (yasağı) konusunda haddi aşıyorlardı. Zira tatil yaptıkları Cumartesi günü balıklar onlara akın akın geliyor, tatil yapmadıkları (diğer) günlerde ise gelmiyorlardı. İşte onları yoldan çıkmaları sebebiyle böyle imtihan ediyorduk.”⁴⁴²

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır وَسَأَلَهُمْ fiiliyle mansûbtur. Takdiri في سلهم وقت عدوهم في السبت şeklindedir.⁴⁴³

Ebû Hayyân, (ö. 745/1344) edatın geçmiş zaman zarfı olduğunu âmili olan وَسَأَلَهُمْ lafzının ise gelecek zamanı içerdiğinden dolayı edata âmil olamayacağını belirterek yukarıdaki görüşe itiraz eder.⁴⁴⁴

Geçmiş zaman zarfı olan edatın حَاضِرَةَ veya كَانَتْ lafzıyla mansûb olabileceğide söylenmiştir.⁴⁴⁵

- Bedel manası verenler;

Edat الْقَرْيَةِ lafzından bedeldir çünkü bu lafızdan maksat orada yaşayan hâlkıdır, köy ehlidir. Dolayısıyla mana أهل القرية وقت عدوانهم في السبت takdir edilir ve buradaki bedel bedeli iştilal'dir.⁴⁴⁶

Aşağıdaki ayetler tahlilini yaptığımız aynı ayetler kapsamında olduğundan ayrıca zikretmiyoruz.

وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ

⁴⁴¹ el-Âlûsî, a.g.e., s. XI/320.

⁴⁴² A'râf, 7/163.

⁴⁴³ Mekki b. Ebî Tâlib, a.g.e., I/339.

⁴⁴⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhîr, V/203.

⁴⁴⁵ Zemahşerî, a.g.e., II/128.

⁴⁴⁶ Zemahşerî, a.g.e., II/128.

“Dâvûd ile Süleyman'ı da hatırla. Hani bir ekin tarlası hakkında hüküm veriyorlardı. Çünkü hâlkın koyunları o ekine girmişti. Biz de hükümlerine şahit olmuştuk.”⁴⁴⁷

مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ

“Aralarında tartıştıkları sırada, yüce topluluğa (ileri gelen melekler topluluğuna) dair benim hiçbir bilgim yoktu.”⁴⁴⁸

3.5.3.6. Âl-i İmrân 153. ayet

إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلُونَّ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أَخْرَائِكُمْ فَأَتَابَكُمْ غَمًّا بَعَمَّ لِكَيْلًا تَحْزَنُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَا أَصَابَكُمْ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Peygamber, arkanızdan sizi çağırırken siz durmadan dağa yukarı kaçıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz. Bundan dolayı Allah, size keder üstüne keder verdi ki, (bu durumlara alışasınız ve daha sonra) elinizden gidene ve başınıza gelene üzülmeyesiniz. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁴⁴⁹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edatın geçmiş zaman zarfı olduğu görüşünde olanlar edatın âmili noktasında ihtilaf etmişlerdir. Zemahşerî (ö. 538/1143) edatın âmilinin önceki ayette geçen صَرَفَكُمْ⁴⁵⁰ fiili olduğu görüşündedir.⁴⁵¹ Ebû Hayyân da (ö. 745/1344) mana yönünden bu görüşün iyi bir görüş olduğunu söyler.⁴⁵²

Başka bir değerlendirme ise edatın önceki ayette geçen وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ⁴⁵³ cümlesiyle müteallık oluşudur.⁴⁵⁴

Zemahşerî’den nakledilen yine başka bir görüş ise, edatın âmilinin لِيُنَبِّئَكُمْ⁴⁵⁵ fiili olduğudur. İbn Atiyye, (ö. 542/1147) âmilin عَفَا fiili olduğunu kaydeder.⁴⁵⁶

- Mefûlû bih manası verenler;

Edatın mefûlû bih olduğu görüşünde olanlar onu nasbeden âmilin gizli fiil اذكروا⁴⁵⁷ ve cümlenin takdirinin اذ تصعدون şeklinde olacağını zikretmişlerdir.⁴⁵⁸

⁴⁴⁷ Enbiya, 21/78.

⁴⁴⁸ Sad, 38/69.

⁴⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/153.

⁴⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/152.

⁴⁵¹ Zemahşerî, a.g.e., I/326.

⁴⁵² Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît, III/385.

⁴⁵³ Âl-i İmrân, 3/152.

⁴⁵⁴ Kurtubî, a.g.e., IV/154.

⁴⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/152.

⁴⁵⁶ İbn Atiyye, a.g.e., I/125; Zemahşerî, a.g.e., I/326.

⁴⁵⁷ es-Suyûtî, Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn, s. 69.

Aşağıdaki ayet tahlilini yaptığımız aynı ayetler kapsamında olduğundan ayrıca zikretmiyoruz.

إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ عَرَّ هَؤُلَاءِ دِينُهُمْ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Hani münafiklar ve kalplerinde hastalık bulunan kimseler, ‘Bunları dinleri aldatmış’ diyorlardı. Hâlbuki kim Allah'a tevekkül ederse hiç şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁴⁵⁹

3.5.3.7. İsra 47. ayet

إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا

“O zalimlerin, ‘Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz’”⁴⁶⁰

- Bedel manası verenler;

Edatın bedel olduğunu zikreden nahiv âlimleri hangi lafız veya cümleden bedel olduğu hakkında değişik görüşler sunmuşlardır.

Bunlardan ilki, edatın وَإِذْ هُمْ نَجْوَى cümlesinden bedel olduğunu söyler.⁴⁶¹ Diğeri ise إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ cümlesinden bedel olduğunu zikreder.⁴⁶²

- Mefûlü bih manası verenler;

Edatın mefûlü bih olduğu görüşünde olanlar gizli fiil اذكر ile mansûb olduğunu zikrederler. Yani اذكر إِذْ يَقُول şeklinde takdir etmişlerdir.⁴⁶³

3.5.4. Başına ف harfini aldığı ayetler

Daha önce de bahsi geçtiği üzere ف harfiyle başlayan edatın Kur’ân’da sadece iki örneği vardır.⁴⁶⁴

3.5.4.1. Nur 13. ayet

لَوْلَا جَآؤُ عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ

“Onlar (iftiracılar) bu iddialarına dair dört şahit getirselerdi ya! Mademki şahit getirmedi; işte onlar Allah yanında yalancıların ta kendileridir.”⁴⁶⁵

⁴⁵⁸ Zemahşeri, a.g.e., I/326; el-Ukberî, a.g.e., I/301.

⁴⁵⁹ Enfâl, 8/49.

⁴⁶⁰ İsra, 17/47.

⁴⁶¹ Zemahşeri, a.g.e., II/494; Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhît, VII/58.

⁴⁶² el-Ukberî, a.g.e., II/824; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., VII/366.

⁴⁶³ el-Ukberî, a.g.e., II/824.

⁴⁶⁴ Abdülhâlik Azîma, a.g.e., s. 106.

⁴⁶⁵ Nûr, 24/13.

ف âtîf harfidir, إِذْ geçmiş zaman zarfıdır, الْكَافِرُونَ lafzı ile mansûb olmuştur. Bu kelam kuvvetli bir şart ve ceza manalıdır.⁴⁶⁶

3.5.4.2. Mücadele 13. ayet

ءَأَسْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Başbaşa konuşmanızdan önce sadakalar vermektan çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da, sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Allah bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁴⁶⁷

إنكم تركتم ذلك فيما مضى، فتداركوه mana Edat geçmiş zaman zarfıdır, ف isti'naf' sıdır. Edat geçmiş zaman zarfıdır, mana فتداركوه، فتداركوه، وابتاء الزكاة şeklinde takdir edilir.

Başka bir görüş ise edatın إِذَا manasında olduğudur. لم تفعلوا şeklinde takdir edilir. Edatın âmili فاقموا fiilidir. Gelecek zamanı içeren bir fiil olmasına rağmen edatın âmili olması sankide geçmişte olmuş ve yaşanmış olduğuna manevi olarak işaret etmesinden dolayıdır.⁴⁶⁸

Edatın إِنَّ şartiyye manasında olduğu ve فإن لم تفعلوا şeklinde takdir edileceği de görüşlerden bir tanesidir.

Bu görüşleri Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) zikretmiştir.⁴⁶⁹

3.6. Edatın İsim Cümlesine İzafeti

إِذْ edatının isim cümlesine izafeti Kur'ân'ı Kerîm'de 12 yerde geçer.⁴⁷⁰ Bu 12 ayetten sadece ikisinde edat başına vâv harfi almıştır, geriye kalanlarında ise edatın başında herhangi bir izafet yoktur.

3.6.1. Başına و harfi aldığı İsrâ 47. ayet

نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَى

“Onlar seni dinlerlerken hangi maksatla dinlediklerini, kendi aralarında konuşurlarken de o zalimlerin, "Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz" dediklerini çok iyi biliyoruz.”⁴⁷¹

⁴⁶⁶ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., VIII/390.

⁴⁶⁷ Mücâdele, 58/13.

⁴⁶⁸ el-Esterabâdi, a.g.e., IV/511.

⁴⁶⁹ el-Ukberî, a.g.e., II/1213.

⁴⁷⁰ es-Suyûtî, Hem 'u 'l-Hevâmî, II/174.

⁴⁷¹ İsrâ, 17/47.

إِذْ edatı geçmiş zaman zarfı olup öncesindeki يَسْتَمِعُونَ lafzına ma'tûftur. Edatı nasbeden âmil يَسْتَمِعُونَ بِهِ (يَسْتَمِعُونَ بِهِ) fiili olabileceği gibi اَعْلَمُ lafzı da olabilir.⁴⁷² Âlûsî: “اَعْلَمُ lafzından maksat Allah'ın ilminin bu vakitle mukayyed edilmesi değil tam aksine ayetin siyakının delalet ettiği tenaci التناعي zamanı ile müteallık oluşu yönüyledir”⁴⁷³ demektedir.

Necm 32. ayet tahlilini yaptığımız aynı ayet kapsamında olduğundan ayrıca zikretmiyoruz.

الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجْنَةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى

“Onlar, ufâk tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır. Sizi, topraktan yarattığında da ve analarınızın karnında ceninler iken de, en iyi bilendir. Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allah'a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir.”⁴⁷⁴

3.6.2. Başına و harfi almadığı ayetler

3.6.2.1. Enfâl 42. ayet

إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Hani siz vadinin (Medine'ye) yakın tarafında; onlar uzak tarafında, kervansa sizin aşağıңызdaydı. (Onlar sayıca sizden öylesine fazla idi ki), şâyet buluşmak üzere sözleşmiş olsaydınız (durumu fârk edince) sözleşmenizde ayrılığa düşerdiniz (Savaşa yanaşmazdınız). Fâkat Allah, olacak bir işi (mü'minlerin zaferini) gerçekleştirmek için böyle yaptı ki, ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın. Şüphesiz Allah, elbette hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁴⁷⁵

- Bedel manası verenler;

Edat 41. ayette geçen الْفُرْقَانِ⁴⁷⁶ lafzından bedeldir. Edatın âmili أَنْزَلْنَا⁴⁷⁷ fiilidir.⁴⁷⁸

⁴⁷² İbn Atiyye, a.g.e., III/461.

⁴⁷³ el-Âlûsî, a.g.e., VIII/86.

⁴⁷⁴ Necm, 53/32.

⁴⁷⁵ Enfâl, 8/42.

⁴⁷⁶ Enfâl, 8/41.

⁴⁷⁷ Enfâl, 8/41.

⁴⁷⁸ el-Ukberî, a.g.e., II/624; Zemahşerî, a.g.e., II/167.

- Mefûlû bih manası verenler;

Edat mefûlû bih olup gizli اذكروا fiiliyle mansûbtur. Takdiri اذكروا إذ أنتم şeklindedir.⁴⁷⁹

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat bu ayette geçmiş zaman zarfı olup âmili قَدِيرٌ⁴⁸⁰ lafzıdır.⁴⁸¹ es-Semîn el-Hâlebî, (ö. 756/1355) Allah'ın gücünün ve kudretinin zaman zarflarından biriyle mukayyed edilerek tavsif edilmesinin doğru olmayacağı nedeniyle bu görüşü açık (vadîh) bir görüş olarak görmez.⁴⁸²

3.6.2.2. Mümin 71. ayet

إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ

“O zaman onlar, boyunlarında demir hâlkalar ve zincirler olduğu hâlde kaynar suda sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklardır.”⁴⁸³

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Ayetin başında yeralan إِذِ edatı geçmiş zaman zarfıdır. Edatı nasbeden âmîl önceki ayette geçen فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ⁴⁸⁴ cümlesidir. Amilin müstakbel zaman içeriyor olması ve başında da سوف lafzının bulunması zahirde إِذِ edatının mahiyeti ile çelişiyor görünse de durum tam tersinedir. Allah'ın indinde zaten bu olay olmuş ve bitmiş gibi gerçeği yansıttığından gelecek zaman içerikli olsada mazi manasındadır.⁴⁸⁵

- Mefûlû bih manası verenler;

Edatın mefûlû bih olduğunu söyleyenler âmîli hususunda ihtilaf etmişlerdir. Mesela es-Semîn el-Hâlebî âmîlinin فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ⁴⁸⁶ cümlesi olduğu görüşündedir. O “إِذِ edatını asıl mevzusu olan geçmiş zamandan çıkarmaya gerek yoktur. Edat فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ile mansûb olmuştur. Dolayısıyla mana أعناقهم في الأغلال وقت القيامة سوف يعلمون veya ... سيعرفون وقت معاصيهم şeklindedir” der.⁴⁸⁷

es-Semîn el-Hâlebî'nin zikrettiği başka bir âmîl ise takdir edilen اذكر fiilidir.⁴⁸⁸

⁴⁷⁹ el-Ukberî, a.g.e., II/624.

⁴⁸⁰ Enfâl, 8/41.

⁴⁸¹ el-Ukberî, a.g.e., II/624.

⁴⁸² es-Semîn el-Halebî, a.g.e., V/609.

⁴⁸³ Mümin, 40/71.

⁴⁸⁴ Mümin, 40/70.

⁴⁸⁵ el-Ukberî, a.g.e., II/1122; Zemahşerî, a.g.e., II/167; el-Âlûsî, a.g.e., XII/337; Ebû Hayyân el-Endelûsî, el-Bahru'l-Muhît, IX/271.

⁴⁸⁶ Mümin, 40/70.

⁴⁸⁷ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., IX/494.

⁴⁸⁸ es-Semîn el-Halebî, a.g.e., IX/494.

- إذا manası verenler;

Ayetin başında geçen edat aslında إذا manasındadır. Çünkü يعلمون fiili lafzen ve mana bakımından gelecek zaman ifade eden müstakbel fiillerdendir. إذ edatına âmil olduğundan dolayı edatın da إذا manasında olmasını gerektirir.⁴⁸⁹

3.6.2.3. Enam 93. ayet

وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ

“Zalimlerin şiddetli ölüm sancıları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, ‘Haydi canlarınızı kurtarın! Allah’a karşı doğru olmayı söylediğiniz ve onun âyetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız’ diyecekleri zaman hallerini bir görsen!”⁴⁹⁰

- Geçmiş zaman zarfı manası verenler;

Edat geçmiş zaman zarfıdır, edatın âmili تَرَى fiilidir.⁴⁹¹ Mananın müstakbel zamanlı olması hususunda el-Ferrâ (ö. 207/823) “Kelam henüz gerçekleşmeyen bir zaman gibi görünür ama aslında mazi zamanlıdır, olay mana bakımından sadece doğrulanacak zamanı beklemektedir.” der.⁴⁹²

- إذا manası verenler;

Ebû'l Bekâ (ö. 616/1219) edatın إذا manasında olduğu görüşündedir. Ona göre âmil تَرَى fiilidir.⁴⁹³

Yukarıda analizini yaptığımız edat hakkında nahiv âlimlerinin en fazla tercih ettikleri görüş geçmiş zaman zarfı olduğu görüşüdür.

Aşağıdaki ayetler tahlilini yaptığımız aynı ayetler kapsamında olduğundan ayrıca detayına girmiyoruz.

وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ

“Suçlular Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, ‘Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız’ dedikleri vakit, (onları) bir görsen!”⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ İbn Mâlik, Şevahidu't-Tavdih ve't-Tashih, s. 19; el-Esterabâdi, a.g.e., s. III/270; İbn Hişâm, a.g.e., s. I/96; es-Suyûtî, Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn, s. 475.

⁴⁹⁰ Enâm, 6/93.

⁴⁹¹ el-Ukberî, a.g.e., I/520; Zemahşerî, a.g.e., II/36; Ebû Hayyân El-Endelûsî, el-Bahru'l-Muhît, IV/587.

⁴⁹² el-Ferra, a.g.e., II/82.

⁴⁹³ el-Ukberî, a.g.e., I/520.

⁴⁹⁴ Secde, 32/12.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ
بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ

“İnkâr edenler, ‘Biz bu Kur’ân’a da ondan önceki kitaplara da asla inanmayız’ dediler. Zalimler Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman hâllerini bir görsen! Birbirlerine laf çevirip dururlar. Zayıf ve güçsüz görülenler, büyüklük taslayanlara, “Siz olmasaydınız biz mutlaka iman eden kimseler olurduk” derler.”⁴⁹⁵

وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِبَصَرِهِ وَرَزَقَكُمْ
مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“O vakti hatırlayın ki siz yeryüzünde güçsüz ve zayıf idiniz. İnsanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. Derken Allah sizi barındırdı, yardımıyla destekledi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı ki şükredesiniz.”⁴⁹⁶

النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ

“O vakit, ateşin etrafında oturmuş, mü'minlere yaptıklarını seyrediyorlardı.”⁴⁹⁷

إِذْ هُمَا فِي الْعَارِ

“Hani onlar mağarada bulunuyorlardı...”⁴⁹⁸

وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْأَرْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ

“Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu, (sanki) gırtlaklara dayanmıştır. Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefâatçisi vardır.”⁴⁹⁹

3.7. Zaman İsimleri'nin (اسماء الزمن) Edatına izafeti

İz edatına zaman isimlerinden başka bir lafız izafe edilmez.⁵⁰⁰ İz edatına izafet eden (esmau'z-zaman) zaman isimleri ise üç tanedir: يوم، حين، بعد. Bunlar edatın başına gelir ve يومئذ، حينئذ، بعد şeklinde yazılırlar.

3.7.1. بعد'nin İz'e izafeti

Kur'ân'ı Kerîm'de sekiz ayette bulunur. Bunlardan yedi ayette edat fiil cümlesine izafet etmiştir, bir ayette de isim cümlesine izafet etmiştir.⁵⁰¹

⁴⁹⁵ Sebe, 34/31.

⁴⁹⁶ Enfâl, 8/26.

⁴⁹⁷ Büruc, 85/5–6.

⁴⁹⁸ Teybe, 9/40.

⁴⁹⁹ Mümin, 40/18.

⁵⁰⁰ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 104.

⁵⁰¹ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 104.

3.7.1.1. اِنْ 'in Muzâfun ileyh olup sonrasında fiil cümlesinin geldiği ayet

3.7.1.1.1. Âl-i İmrân 8. ayet

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ

“(Onlar şöyle yakarırılar): ‘Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme. Bize katından bir rahmet bahşet. Şüphesiz sen çok bahşedensin.’”⁵⁰²

Edat burada zarfîyyet konumundan çıkıp zarf olmayan isim hâlini alıp izafetle cer mahâllindedir. Çünkü kendisine بعد ismi zamanı izafet edilmiştir.⁵⁰³

Âlûsî’nin zikrettiği görüşe göre edat burada اِنْ i masdariye manasındadır. Mana بعد şeklinde takdir edilir.⁵⁰⁴

Nahiv âlimlerinin çoğunluğu, edatın kendisine بعد ismi zaman’ının izafet edildiğinden dolayı bu ayette geçen edat hakkında zarfîyyet manasından çıkıp mutasarrıf hâlini aldığı görüşünü savunurlar.

Cümlede muzâfun ileyh olarak gelen edatın tenvin alması, kendisinden sonra gelmesi gereken bir cümlemin hazfedilmesi hâlinde cümlemin hazfolunduğunu belirtmek içindir. Yani edatın sonuna gelen bu tenvin hazfolunan o cümlemin yerini tutar.⁵⁰⁵

Aşağıda dipnotta verdiğimiz ayetlerde geçen اِنْ edatı, yukarıda bir ayetle anlatmaya ve tahlilini yapmaya çalıştığımız aynı görüşler sadedinde olduğu için ayrıca tafsilatlı bir şekilde incelemiyoruz.⁵⁰⁶

3.7.1.2. اِنْ 'in muzâfun ileyh olup sonrasında isim cümlesinin geldiği ayet

3.7.1.2.1. Âl-i İmrân 80. ayet

وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ

“Onun size, ‘Melekleri ve peygamberleri ilahlar edinin.’ diye emretmesi de düşünülemez. Siz müslüman olduktan sonra, o size hiç inkârı emreder mi?”⁵⁰⁷

اِنْ edatı cer mahâllindedir, çünkü kendisine بعد izafet edilmiştir. Dolayısıyla zarfîyyet manasından çıkıp isim olmuştur.⁵⁰⁸

⁵⁰² Âl-i İmrân, 3/8.

⁵⁰³ el-Ukberî, a.g.e., I/239; Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru’l-Muhît, III/32; es-Suyûtî, Mu’cemu’l-Edevâtü’n-Nahviyye, s. 27-29.

⁵⁰⁴ el-Âlûsî, a.g.e., II/88.

⁵⁰⁵ Akdağ, Hasan, a.g.e., s. 13.

⁵⁰⁶ بعد اِنْ هَدَيْهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ 9/115, بعد اِنْ نَجَّيْنَا اللَّهُ مِنْهَا 7/89, وَنُرْدُ عَلَىٰ أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْنَا اللَّهَ 6/71 Enam, بعد اِنْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ 28/87, لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي 25/29 Furkan ve بعد اِنْ يَصُدُّكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ 34/32 Sebe

⁵⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/80.

3.7.2. 'nin' e izafeti

'nin' ismi zamanının 'e izafeti sadece bir ayette vardır ve orada da edatın izafet edildiği cümle hazfedilmiştir.⁵⁰⁹

3.7.2.1. Vakıa 84. ayet

وَأَنْتُمْ حِينِيذٍ تَنْظُرُونَ

“Oysa siz o zaman bakıp durursunuz.”⁵¹⁰

Zaman zarfı olan 'nin' lafzı 'e izafeti etmiştir. Edatın izafet ettiği cümle ise hazfedilmiştir. Dolayısıyla hazfedilen cümle sebebiyle edat tenvin-i ivad⁵¹¹ (bedel tenvini) almıştır.⁵¹² Cümlelerin takdiri 'nin' şeklindedir.⁵¹³ Edatın izafet eden isimle birlikte muzaf ve muzâfun ileyhi olmuştur.⁵¹⁴

3.7.3. 'nün' e izafeti

'nün' isminin 'e izafeti Kur'ân'ı Kerîm'de 70 yerde bulunur.⁵¹⁵ Bu yerlerde 'nün' izafet ettiği cümleler hazfedilmiştir. Bu konuyu iki başlık hâlinde işleyeceğiz.

3.7.3.1. Öncesinde bir cümlelerin geçmesi ve muzâfun ileyhın o cümleyle takdir edilmesi.

3.7.3.1.1. Âl-i İmrân 167. ayet

وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكَفَرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ

“Bu da mü'minleri ortaya çıkarması ve münafıklık yapanları belli etmesi içindi. Onlara (münafıklara), ‘Gelin, Allah yolunda savaşın veya savunmaya geçin’ denildi de onlar, ‘Eğer savaşmayı bilseydik, arkanızdan gelirdik’ dediler. Onlar o gün, imandan çok küfre yakın idiler. Ağzlarıyla kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir.”⁵¹⁶

'nün' kendisine 'nün' ismi izafet edildiği için cer mahâllindedir.

⁵⁰⁸ el-Ukberî, a.g.e., I/275; Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru 'l-Muhît, III/235.

⁵⁰⁹ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 105.

⁵¹⁰ Vâkıa, 56/84.

⁵¹¹ es-Suyûtî, Mu'cemu'l-Edevâtu'n-Nahviyye, s. 30.

⁵¹² Komisyon, el-Mu'cemu'l-Vasîit, s. 10; es-Suyûtî, Hem'u'l-Hevâmî, II/175.

⁵¹³ el-Âlûsî, a.g.e., XIV/158; Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru 'l-Muhît, X/90; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., X/288.

⁵¹⁴ es-Suyûtî, Mu'cemu'l-Edevâtu'n-Nahviyye, s. 27-29.

⁵¹⁵ Abdulhâlik Azîma, a.g.e., s. 105.

⁵¹⁶ Âl-i İmrân, 3/167.

Edata izafet edilen cümle hazfedildi ve edattaki tenvin bu hazfedilen cümlelerin ıvadı oldu. Aslında hazfedildi dediğimiz bu cümle edatın öncesinde ayetin içinde zikri geçen cümledir. O cümle قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَا تَتَّبِعُنَاكُمْ ayetidir. Dolayısıyla cümlelerin takdiri şu şekilde olur, ⁵¹⁷هم للكفر يوم إذ قالوا لو نعلم قتالاً لاتبعناكم

3.7.3.1.2. Nisa 42. ayet

يَوْمَئِذٍ يَوْمَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوْا الرَّسُولَ لَوْ نُسَوِّ بِهْمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثٌ

“O kıyamet günü, Allah'ı inkâr edip Peygamber'e isyan edenler, yer yarılıp içine girmiş olmayı isterler ve Allah'tan hiçbir söz gizleyemezler.”⁵¹⁸

يَوْمَئِذٍ lafzındaki tenvin إذ'e izafet edilen mahzûf cümlelerin ıvadı yani bedelidir. Takdiri şu şekildedir, يوم إذ جئنا من كل أمة بشهيد وجئنا بك على هؤلاء شهيدا Takdir ettiğimiz bu cümle önceki ayette geçen جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ ⁵¹⁹cümlesidir. ⁵²⁰

3.7.3.1.3. Casiye 27. ayet

وَاللَّهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَخْسَرُ الْمُبْطِلُونَ

“Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Kıyamet kopacağı gün, işte o gün bâtula sapanlar hüsrana uğrayacaklardır.”⁵²¹

Edata يوم ismi bitişmiş ve يَوْمَئِذٍ şeklini almıştır. Sonundaki tenvin hazfedilen mukadder cümlelerin ıvadıdır. O cümle يوم إذ تقوم الساعة يخسر المبطلون şeklinde takdir edilmiştir. Dikkat edilirse takdir edilen cümle zaten ayette edattan önce yer almış cümledir. ⁵²²

Dipnotta sure ve ayet numaralarını yazdığımız ayetlerde yer alan إذ edatı, yukarıda birkaç ayetle anlatmaya ve tahlilini yapmaya çalıştığımız aynı görüşler sadedinde olduğu için ayrıca tafsilatlı bir şekilde incelemiyoruz. ⁵²³

⁵¹⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru 'l-Muhît*, III/425; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, III/477.

⁵¹⁸ Nisa, 4/42.

⁵¹⁹ Nisa, 4/41.

⁵²⁰ el-Âlûsî *a.g.e.*, III/34; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, III/684; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru 'l-Muhît*, III/644.

⁵²¹ Casiye, 45/27.

⁵²² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru 'l-Muhît*, IX/424; El-Âlûsî, *a.g.e.*, XIII/153; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, IX/654.

⁵²³ Mutaaffîfîn 83/15, Hûd 11/66, A'râf 7/8, Enfâl 8/16, İbrâhîm 14/49, Nahl 16/87, Kehf 18/99, Kehf 18/100, Tâhâ 20/102, 108, 109, Hâc 22/56, Müminûn 23/101, Nûr 24/25, Furkân 25/22, 24, 26, Neml 27/89, Kasas 28/66, Rûm 30/4, 14, 43, 57, Sâffât 37/33, Şûra 26/47, Zuhruf 43/67, Tûr 52/11, Rahmân 55/39, Hâkka 69/15, 16, 17, 18, Müddesir 74/9, Kıyâmet 75/10, 12, 13, 22, 24, 30, Murselât 77/15, 19, 24, 28, 34, 37, 40, 45, 47, 49, Nâziât 79/8, Abese 80/37, 38, 40, İnfitâr 82/19, Mutaaffîfîn 83/10, Fecr 89/23, 23, 25, Zilzâl 99/4, 6, 3Âdiyât 100/11, Tekâsür 102/8 ve Meâric 70/11. ayetler.

3.7.3.1.4. Muzâfun ileyhın, sonrasındaki kelamın manasına göre takdir edilmesi.

Bu ikinci kısımda inceleyeceğimiz edatın yine başına يوم ismi geliyor ancak bu defa daha önce edattan önce geçen cümleye takdir ettiğimiz mahzûf cümleyi burada bulamıyoruz. Bu ikinci kısımda edatın izafet edildiği cümle yine mahzûf ancak manayı sonrasında gelen kelamın manasına göre takdir edilecektir.

3.7.3.1.5. Mümin 9. ayet

وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

"Onları kötülüklerden koru. Sen o gün kimi kötülüklerden korursan, ona rahmet etmiş olursun. İşte bu büyük başarıdır."⁵²⁴

Burada يَوْمَئِذٍ lafzındaki tenvin mahzûf cümlelerin ıvadıdır (bedel tenvini). İvad olan bu cümle ayetin öncesinde veya sonrasında musarrah değildir. Dolayısıyla mahzûf cümleyi kelamın manasına uygun bir şekilde takdir edeceğiz.

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) mahzûf olan cümlelerin takdirini يوم إذ يؤخذ بها فقد رحمت şeklinde yaparak "takdir edilen bu cümleye müfessirlerden herhangi bir itiraz gelmemiştir" kaydını düşer.⁵²⁵

3.7.3.1.6. Ğaşiye 2. ayet

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ

"O gün birtakım yüzler vardır ki zillate bürünmüşlerdir."⁵²⁶

Burada يَوْمَئِذٍ lafzındaki tenvin ismi fâil olan الغاشية lafzına delalet eder ki o lafız surenin birinci ayetinde geçen حَيْثُ الْغَاشِيَةِ هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ lafızdır. Takdiri يوم غشيت الناس şeklinde takdir edilir. Çünkü edattan önce takdir edilecek bir cümle musarrah olarak yer almamıştır.⁵²⁷

Aşağıdaki ayet yukarıdaki anlatmaya ve tahlilini yapmaya çalıştığımız ayetle aynı görüşler sadedinde olduğu için ayrıca tafsilatlı bir şekilde incelemiyoruz.

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ

"O gün birtakım yüzler vardır ki, nimet içinde mutludurlar."⁵²⁸

⁵²⁴ Mümin, 40/9.

⁵²⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, IX/237.

⁵²⁶ Ğaşiye, 88/2.

⁵²⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, X/461; es-Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, X/765; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV/559.

⁵²⁸ Ğaşiye, 88/8.

SONUÇ

Kur'ân'ı Kerîm'de varid olan ذی edatı, mana harfleri diye isimlendirilen Hurûfu'l Meâni kısmına dâhildir. Edatın nahivciler ve müfessirlerce ortaya konmuş birçok manası vardır. En çok geçmiş zaman zarfı manasında kullanılmıştır. Cumhur dediğimiz gramerciler ve tefsircilerin görüşü, edatın daha çok geçmiş zaman zarfı manasında olacağı yönündedir. Hatta onlar, geçmiş zaman zarfının dışında başka bir manaya gelemeyeceğini de zikrederler.

ذی edatı Kur'ân'ı Kerîm'de daha çok geçmiş zaman zarfı anlamında kullanılmıştır. Ayrıca örnek ayetlerde görüldüğü gibi bazen ذی manasında, bazen de mefûlü bih, mübteda ve haber manalarında da gelmiştir.

Edatın bedel, mufâcee ve azda olsa şart manalarında da kullanılmıştır. Edatın Kur'ân'da bazı ayetlerde zâid olarak geldiği görüşünde bulunmaktadır. Bazı ayetlerde sıfat, bazı ayetlerde ise hâl manasında olduğu görüşleri de yine zikredilen bilgiler arasındadır.

Edatın manalarından biri de, onun ta'lîl yani illet ve sebep bildiren manasında kullanıldığıdır. Bazı nahivcileri bu manaya olumlu bakmışlar ama bazı müfessirlerin de bu görüşe olumsuz görüş bildirmişlerdir. Az da olsa edata tahkîk ifade eden ذی manası da verilmiştir.

Edat kendisinden sonra ya fiil cümlesine veya isim cümlesine izafe edilmiştir. Fiil cümlesine olan izafesinde en fazla mazi fiile izafe ettiği ilgili örnek ayetlerde görülmüştür.

Mazi fiile izafesinin yanında az da olsa muzari fiile de izafe edilmiştir. Lakin nahivcilerin çoğu, muzari fiile olan izafesinin edatın yine de geçmiş zaman zarfı manasında olduğunu savunmuşlardır. Buna gerekçe olarak Allah'ın gelecekte olacak diye söyledikleri şeylerin aslında geçmişte olmuş ve bitmiş gibi kesinlik kazandığından dolayı, zarfiyet olarak manasının yine devam edeceği görüşünde olmuşlardır.

Edatın fiil cümlesine olan izafesinin yanında isim cümlesine de izafesi vardır. Fâkat isim cümlesine olan izafesi çok sınırlıdır. Kur'ân'da sadece 12 yerde bulunmaktadır.

Edatın izafe edilmeyeceği bazı harf ve lafızların olduğuna da değindiğimiz bu çalışmamızda, edatın kendisine olan izafesi de yine ayrı bir başlık altında incelenen

hususlardandı. Edatın zaman zarfı olan /حين/ يوم/ بعد/ gibi bazı isimlerin muzâfun ileyhi olduğuna değinmiş ve sonuna aldığı tenvinin bedel tenvini olduğunu da zikretmiştik.

Yapılan bu çalışmada nahivcilerin bazen görüş birliği içinde olduklarına bazen de ihtilaf ettiklerine şahit olduk. Özellikle de edatın muzari fiile olan izafeti hususunda bu tartışmaların zirveye çıktığını gördük. Müfessirler de aynı şekilde bazen edata aynı manayı verirlerken bazen de ihtilaf ettiklerini gördük. Çünkü edatın ayet içinde hangi manaya geldiği konusu, tefsir edilen ayetin manasıyla direk ilgili olduğundan âlimlerimiz bu konuda çok hassas davranmışlardır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Hasan, *Arap Dilinde Edatlar*, Tekin Kitapevi, 2. Baskı, Konya, 1981.
- Altuntaş, Halil ve Şahin, Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali*, DİB Yay., Ank. 2013
- Çelen, Mehmet, *Arapça'da Edatlar Lugat ve Filolojik inceleme*, Kalem Yayınları, İst. 2. Baskı, 2006.
- Demirayak, Kenan ve Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fâköltesi Yayını, 3. Baskı, Erzurum, 2000.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf Esîruddin el-Endelûsi, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, (thk. Receb Osman Muhammed), Mektebe el-Hancı, 1. Baskı, Kahire, 1418/1988.
- , *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, (thk. Sıdkı Muhammed Cemil), Nşr. Dâru'l-fikr, Beyrut, 1420.
- Ebû Ubeyde, Muammer b. el-Müsenî et-Teyemî el-Basari, *Mecâzu'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Fuad Sezgin), Mektebe el-Hancı, Kahire, 1381.
- Ebû'l-Huseyn, Ahmed İbn Fâris b. Zekeriyya, es-Sâhibi *fi Fıkhi'l-Luğati'l-Arabiyyeti ve Mesâilihâ ve Sünenü'l-Arab fi Kelâmihâ*, Nşr. Muhammed Ali Bidun, 1. Baskı, 1997.
- ed-Dervîş, Muhyiddin b. Ahmed Mustafâ, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuh*, Nşr. Dâru'l - İrşâd li'ş-Şuûni'l Câmiiyye, Humus-Suriye, 4. Baskı, 1415.
- el-Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Evsat, *Meânî'l-Kur'ân Li'l-Ahfeş*, (thk. Hüda Mahmud Kurrae), Mektebe el-Hancı, Kahire, 1. Baskı, 1411/1990.
- el-Âlûsi, Şehabuddin Mahmud b. Abdullah el-Hüseyni, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ân'il-Azîmi ve Seb'i'l-Mesânî*, (thk. Ali Abdulbari Atiyye), Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.
- el-Carim, Ali, Emin, Mustafâ, *en-Nahvu'l-Vâdih fi Kavâid el-Luğati'l-Arabiyyeti*, Nşr. Dâru'l -Mısriyye ve's-Suudiyye, ts.
- el-Esmer, Raci, *Mu'cemu'l-Edevât fi'l Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ceyl, 1. Baskı, Beyrut, 2005.
- el-Ferrâ, Ebû Zekariyya Yahya b. Ziyad b. Manzur ed-Deylemi, *Meâni'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ali en-Neccar ve Arkadaşları), Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, Kahire, 3. Baskı, 1422/2001.

- el-Hâilil, b. Ahmed, *Kitabu'l-Hurûf ve'l-Edevât*, yy. 1988.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Camiu li Ahkami'l-Kur'ân, Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye*, Beyrut, 1413/1993.
- el-Mâlekî, Ahmed b. Abdunnur, *Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî*, (thk. Ahmed Muhammed el-Harrat), Mecma el-Luğa el-Arabiyye, Dimaşk, ts.
- el-Mâlikî, Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Kasım el-Murâdî el-Mısri, *el-Cenâ ed-Dâni fî Hurûf'l-Meânî*, (thk. Fâhruddin Gubave, Üstaz Muhammed Nedim Fâdıl), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1992.
- el-Mubberred, Muhammed b. Yezid b. Abdulekber es-Semali el-Ezdî, *el-Muktadab*, (thk. Muhammed Abdulhâlik Azima), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, ts.
- el-Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbiddin Abdullah b. Huseyn, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, (thk. Ali Muhammed el-Bicavi), Nşr. İsmâ el-Bâbî'l-Hâlebî ve Şürekâuhu, ts. yy.
- es-Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Baskı, Dâr es-Sabuni, 9. Baskı, Kahire, 1399/1979.
- es-Semîn el-Hâlebî, Ebû'l-Abbâs Şihabuddin Ahmed b. Yusuf, *ed-Durru'l-Mesûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, (thk. Ahmed muhammed Harrat), Dâru'l -Kalem, Dimaşk, ts.
- es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Hem'u'l-Hevâmi Şerhu'l-Cem'i'l-Cev'ami*, (thk. Abdul Hamid Hindavi), Nşr. Mektebe et-Tevfikîyye, Mısır, ts.
- , *Mu'cemu'l-Edevâti'n-Nahviyye ve İ'râbuhâ fî'l-Kur'ân'il Kerîm*, (thk. Abdul Aziz İzzeddin es-Seyrevani ve Yusuf Ali Bedivi), İbn Hâni, Dimaşk, 1. Baskı, 1988.
- , Celâluddîn es-Suyûtî ve Celâluddîn el Mahallî, *Tefsîru'l-İmâmeyn el-Celîleyn*, Dâru'l-İha, 1. Baskı, Dimaşk, 1412/1992.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir Ebû Cafer, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Nşr. Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1420/2000.
- ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Sırrî b. Sehl Ebû İshak, *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, (thk. Abdul Celil Abdu Şelebi), Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1. Baskı, 1408/1988.
- ez-Zeccâci, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak en-Nihavendî, *el-İzâh fî İleli'n-Nahv*, (thk. Mazin el-Mubarek), Daru'n-Nefâis, Beyrut, 1. Baskı, 1394/1974.

- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, Beyrut, 2012.
- Hasan, Abbâs, *en-Nahvu'l-Vâfî*, Dâru'l -Meârif, 15. Baskı, ts. yy.
- Hibetullah, Ali. Muhammed b. Hamza el-Haseniyyu'l-Alevi, *Emâli İbnü's-Şecerî*, (thk. Mahmud Muhammed et-Tanahi), Mektebe el-Hanci, Kahire, 1413/1992.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdul Hak b. Ğalib el-Endelusi, *el-Muharrarü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed), Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1422.
- İbn Hişâm el-Ensari, Cemaluddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed, *Muğni'l-Lebîb an-Kütübi'l-Eârîb*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit), el-Mektebetü'l-Mısriyye, Beyrut, 1991.
- İbn Kesîr, el-İmam el-Hafız İmaduddin Ebû'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l -Hadis, Kahire, 2. Baskı, 1410/1990.
- İbn Mâlik, Ebû Abdullah Cemaluddin Muhammed b. Abdullah et-Tai, *Şerhu't- Teshîl*, (thk. Abdurrahman Seyyid, Muhammed Bedevi Mahtun), Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1990.
- , *Şevâhidu't-Tavdîh ve't-Tashîh li Müşkilât el-Câmii's-Sahîh*, (thk. Dr. Taha Muhsin), Mektebe İbn Teymiyye, 1. Baskı, 1405.
- İbn Yâ'îş, Muveffikuddîn Yâ'îş b. Alî b. Muhammed, *Şerhu'l-Mufâssal*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, ts.
- Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'l-Emvâc, Beyrut, 1407/1987.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysi, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, (thk. Hatim Salih ed-Damin), Dâru'l Beşair, Dımaşk, 1. Baskı, 1424/2003.
- Muhammed Abdul-Hâlik Azîma, *Dirâsetu Li Uslûbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, ts.
- Özli, Muzaffer, *Arap Dili Gramerinde Nûn ve Hâlleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001.
- Râdi el-Esterabâdi, Radiyyuddin Necmeddin Muhammed b. Hasan, *Şerhu Kâfiyeti İbn-i Hâcib* (er-Râdi), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1424/2003.
- Sîbeveyh, Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi Ebû Beşer, *el-Kitâb*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Nşr. Mektebet el-Hanci, 3. Baskı, Kahire, 1988.

ÖZGEÇMİŞ

1. Adı Soyadı: Celaleddin GÜL
2. Doğum Tarihi: 12 Aralık 1973
3. Unvanı: Cezaevi Vaizi
4. Öğrenim Durumu:

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	İlahiyat	Mısır El-Ezher Üniversitesi Denklik Belgesi	2009-2010
Y.Lisans	Arap Dili Belagatı	Fırat Üniversitesi	2012-